

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

*Сумська
Старовина*

№№ XVIII-XIX ВИДАЄТЬСЯ
3 КВІТНЯ 1996 р.

РЕГІСТРАЦІЯ СОЛДАТСЬКО СМ
26147 від 3 березня 1997 р.

ВІДДІЛЕННЯ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

РІК ВИДАННЯ 11-й

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАСИЛЬЄВ А.В., голова колегії, ректор СумДУ (Суми)
БАРВІНСЬКИЙ А.О. (Суми)
БЕРЕСТИЄВ С.І. (Харків)
БОРОШНЕВ В.О. (Конотоп)
ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми)
ВЛАСЕНКО В.М. (Суми)
ГУРЖІЙ О.І. (Київ)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б., головний редактор (Суми)
ІВАНОВА І.Б. (Суми)
КАЗАКОВ А.Л. (Чернігів)
КЛИМЕНКО В.А. (Суми)
КОВАЛЕНКО В.П. (Чернігів)
КОВАЛЕНКО О.Б. (Чернігів)
КОТЛЯР М.Ф. (Київ)
ЛУТОВСЬКИЙ А.В. (Путивль)
МОЦЯ О.П. (Київ)
НІКІПІН Ю.О. (Суми)
ОСАДЧИЙ Ю.Г. (Суми)
~~ПОВОЖІЙ С.І.~~ (Суми) /
СВЕТЛОВ А.Є. (Київ)
СУХОБОКОВ О.В. (Київ)
ТЕРЕНТЬЄВ В.С. (Суми)
ЩАВЕЛЬОВ С.П. (Курськ)

Журнал зареєстрований ВАК України як наукове
фахове видання зі спеціальності "Історичні науки"
(Бюлєтень ВАК України, №3, 2001)

ЗМІСТ

КЛАСИК ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ

Вшанування пам'яті генерала М.І.Драгомирова
Євтушенко О.В., Дегтярьов С.І., Звагельський В.Б.

7

АРХЕОЛОГІЯ ТА СТАРОДАВНЯ ІСТОРИЯ

НОГІН С.В. (Чернігів) Неоліт Північно-Східної України
(Сучасний стан вивчення проблеми)

13

ПУЦКО В.Г. (Калуга, Росія) "Іллада" на березі Боромлі

20

КАЗАКОВ А.Л. (Чернігів) Чернігів IX-XIII ст.
в контексті археологічних джерел

26

КЕДУН І.С. (Ніжин) Особливості топографії

Спасо-Преображенського монастиря в Новгород-Сіверському

36

ПЕРСОНАЛІЇ

НІМЕНКО Н.А. (Суми) З історії археологічних досліджень професора
М.О.Макаренка на Звенигородщині

39

До творчої спадщини Костя Макаренка / Передмова, упорядкування і
коментарі В.М.Власенка (Суми)

48

АРПЮХ В.О. (Суми) Про одне історіософське уявлення у памфлетах
Миколи Хвильового

65

ПОБОЖКІЙ С.І. (Суми) В.Барт і Сумщина.
З історії мистецьких зв'язків у мистецтві першої третини ХХ ст.

75

ВІЙСЬКОВА ІСТОРИЯ

СВСТЛОВ А.Є. (Суми) Предмет військової історії України

89

ГОНЧАРЕНКО О.М. (Переяслав-Хмельницький) Роль, місце та
функції органів місцевого управління у системі каральних
заходів нацистів в окупованій Україні (1941-1944 рр.)

95

ЖИЛЮК В. (Рівне) Особливості національно-визвольного руху
на Житомирщині у другій половині 1943 р.

103

З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

ІГНАТУША О.М. (Запоріжжя) Трансформація структури вищих органів
Української синодальної церкви протягом 20-30 рр. ХХ ст.

111

ВОРОН О.П. (Рівне) Проблема християнської біомедичної етики у
постмодерному суспільстві

122

КРАЄЗВІ

ГІФР
к

ПАРА
з
0
у

МАТЕ
в

НИКІТ
н

ГОРО
у:

КОРН
ча

НИКОЛ
об

ПЕРШО

З істор
в 2
Н.І

Документ
зем
Пут

Неопуб
іка

РЕЦЕНЗІ
ХРОНІКА

ФОТОАРХІ

ВОЛКОВА

ДО УВАГИ

На об
карти
центр
4 с. - 1
Конц

КРАЄЗНАВСТВО

	ПИРОЖКОВ Г.П. (Тамбов, Росія) Краеведение: научноведческий код анализа	129
7	ПАРАМОНОВ А.Ф. (Харків) К проблеме сохранения памятников истории Изюмского уезда Харьковской губернии (По материалам экспедиции Харьковского частного музея городской усадьбы, весна-лето 2003 г.)	137
13	МАТВІЄНКО С.В. (Чернігів) Етнографічні матеріали на сторінках "Земського сборника Чернігівської губернії"	143
20	НИКІТИН Ю.О. (Суми) Міська реформа 1870 р. в історичних дослідженнях другої половини XIX - початку ХХІ ст.	150
26	ГОРОХОВ С.В. (Київ) Поширення земствами агрономічних знань у Харківській губернії на початку ХХ ст.	161
36	КОРНЕВ О. (Харків) Голодомор 1932-1933 рр. на Балаклійщині (за архівними документами та свідченнями очевидців)	168
	НИКОЛАЄНКО С.П. (Суми) Краєзнавчі дослідження на сторінках обласної газети "Більшовицька зброя" 1943-1953 рр.	175
39	ПЕРШОДРУК	
48	З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках ХХ ст. / Передмова, упорядкування і коментарі Н.А.Німенко та В.Б.Звагельського (Суми)	180
65	Документи з фондів Сумського обласного краснавчого музею про землеволодіння пущивських служилих людей Карпових у XVII ст. / Публікація Л.П.Сапухіної та Л.І.Белінської (Суми)	207
75	Неопублікований опис Конотопа 1782 р. / Передмова, упорядкування і коментарі О.Б.Коваленка та О.В.Гринь (Чернігів)	217
89		
	РЕЦЕНЗІЇ ТА НОВІ ВІДАННЯ	226
95	ХРОНІКА	244
	ФОТОАРХІВ	6
103	ВОЛКОВ М. Л.	250
	ДО УВАГИ АВТОРІВ!	251

На обкладинці: 1 с. - І.Ю.Репін. Портрет генерала М.І.Драгомирова, 1889 р.; фрагмент
картини І.Ю.Репіна "Запорожці пишуть листа турецькому султанові", 1880-1891 рр., у
центрі з лозіжкою отаман І.Сирко, позував М.І.Драгомиров.
4 с. - пам'ятник М.І.Драгомирову у м.Конотоп; могила М.І.Драгомирова у м.Конотоп.
Концепція В.Звагельського, дизайн І.Бушман.

Ancient Sumy Land

The scientific journal on history and culture of Ukraine. Published since 1996.
The head of the Editorial board is A. Vasiliev. The Editor-in-Chief is V. Zvagelsky

No № XVIII-XIX
Sumy State University

CONTENTS

CLASSIC OF MILITARY CRAFT

- To the honour of general M.I.Dragomyrov,
Yevtushenko O., Zvagelsky V., Degtyaryov S. 7

ARCHAEOLOGY AND ANCIENT HISTORY

- NOGIN Y. (Chernihiv) Late Stone Age of North-Eastern
Ukraine (Current state of investigations of the question) 13
- PUTSKO V. (Kahaga, Russia) "Hellas" on the Boromlyia's bank 20
- KAZAKOV A. (Chernihiv) Chernihiv of the IX-XIII cent. in the context
of archaeologic sources 26
- KEDUN I. (Nizhyn) Topographic peculiarities of
Spaso-Preobrazhensky Monastery in Novgorod-Siversky 36

PERSONNELS

- NIMENKO N. (Sumy) From the history of archaeological researches
of professor M.O.Makarenko in Zvenyhorod department 39
- To the creative heritage of Kost' Matsiyevych /
Preface, ordering and comments of V.Vlasenko (Sumy) 48
- ARTYUKH V. (Sumy) About one historiosophical conception
in lampoons of Mykola Khvylyovy 65
- POBOZHIIY S. (Sumy) V.Bart and Sumy region. From the history of artists'
relations in the art of the first third of the XX cent. 75

MILITARY HISTORY

- SVETLOVA A. (Sumy) The subject of the military history of Ukraine 89
- HONCHARENKO O. (Pereyaslav-Khmelnytsky) Role, place and functions
of organs of local government in the system of punitive
acts of Nazis in the occupied Ukraine (1941-1944) 95
- ZHYLYUK V. (Rivne) Peculiarities of the National Liberation Movement
in Zhytomyr region in the second part of the year 1943 103

FROM
IGN

VO

LOCAL

PYT

PAF

MA

NIK

GOL

KO

NIK

FIRST.

Fren

Sum

Unp

REVIEW

CHRONI

FOTOAR

VOLKO

TO THE

On 1
paim
1891
4 p.-
Coni

FROM THE HISTORY OF CHURCH LIFE

- IGNATUSH A. (Zaporizhzhya) Transformation of the structure of the highest institutions of Ukrainian Synodal Church during the 20-30s of the XX cent. 111

- VORON O. (Rivne) The problem of Christian Biomedical Ethics in the postmodern society 122

LOCAL LORE STUDY

- PYROZHKO V. (Tambov, Russia) Local Lore Study: the science of science code of analysis 129

- PARAMONOV A. (Kharkov) To the problem of preservation of historical memorials of Izum department of Kharkov province (on the materials of expedition of Kharkov private museum of town estate, spring-summer 2003) 137

- MATVIYENKO S. (Chernihiv) Ethnographic materials on the pages of "Zemskiy Sbornik Chernihovskoy Gubernii" 143

- NIKITIN Y. (Sumy) City reform of 1870 in historical researches of the second half of the XIX - the beginning of the XXI cent. 150

- GOROKHOV S. (Kyiv) Spreading of agronomical knowledge by zemstvos in Kharkiv province in the beginning of the XX cent. 161

- KORNYEV O. (Kharkiv) Starvation of 1932-1933 in Balaklia department (on the archival documents and witnessings) 168

- NIKOLAYENKO S. (Sumy) Local lore investigations on the pages of the regional newspaper "Bilshovitska Zbroya" of 1943-1953 175

FIRST EDITION

- 39 From the history of archaeological researches in Sula river area in the 20ies of the XX cent. / Preface, ordering and comments of N.Ninenko and V.Zvagelsky (Sumy) 180

- 48 Sumy Regional Lore Museum archival documents on the landed property of Putyvl service people Karpovs in the XVII cent. / Published by L.Sapukhina and L.Byelinska (Sumy) 207

- 75 Unpublished description of Konotop of the year 1782 / Preface, ordering and comments of O.Kovalenko and O.Grynn' (Chernihiv) 217

REVIEWS AND NEW EDITIONS 226**CHRONICLES** 244**FOTOARCHIVES** 6**VOLKOV M.** 250**TO THE AUTHORS ATTENTION!** 251

- 103 On the cover: 1 p. - I.Ryepin. Portrait of general M.Dragomyrov, 1889; the fragment of the painting of I.Ryepin "Zaporozhian cossacks are writing a letter to the Turkish sultan", 1880-1891, ataman I.Sirko with a pipe is in the center, M.Dragomyrov posed.
4 p. - the monument to M.Dragomyrov in Konotop; the grave of M.Dragomyrov in Konotop. Conception of V.Zvagelsky, design of I.Bushman. "

ФОТОАРХІВ

КЛАС

Будинок Драгомирових у м. Конотоп

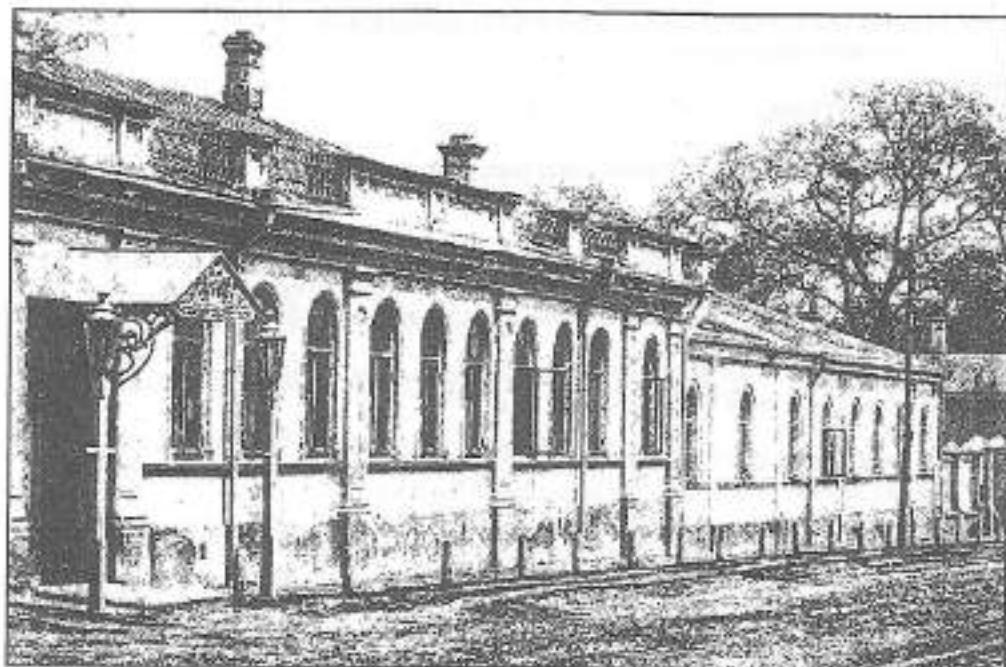

Фото 1905 року

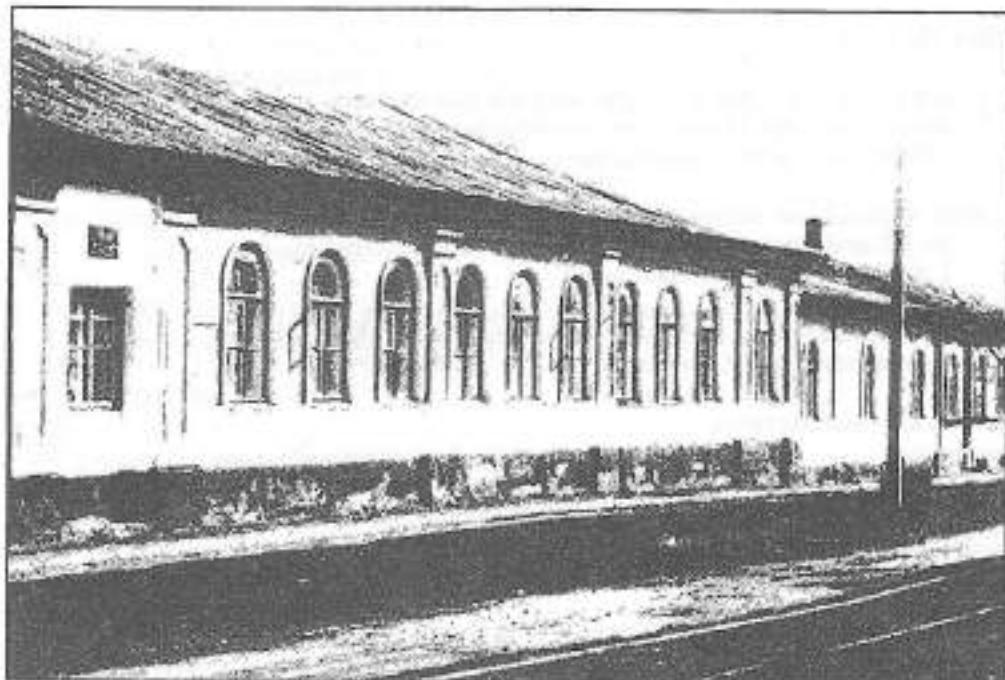

Фото 2004 року

Генера

КЛАСИК ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ**ВІШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ
ГЕНЕРАЛА М.І.ДРАГОМИРОВА**

За часів радянської влади роль багатьох видатних людей або свідомо применшувалася, або ж вони не згадувалися взагалі. Лише останнім часом повертаються з небуття імена наших співвітчизників, земляків - діячів науки, мистецтва, військової справи, громадських і державних діячів.

Одним з таких достойних діячів, пам'ять про яких повертається до нашадків, був видатний військовий лікар, теоретик військового мистецтва, національний герой Болгарії, педагог, літератор, талановитий адміністратор, генерал від інфanterії Михайло Іванович Драгомиров. У кожній із сфер своєї діяльності він досяг значних успіхів.

М.І.Драгомиров народився 9(21) листопада 1830 р. в м. Конотоп (нині - Сумська область) у невеликому маєтку своїх батьків. Початкову освіту здобув у дома. Закінчив Конотопське повітове училище. Пізніше, у 1849 р. закінчив курси фельдфебелів при Дворянському полку у Санкт-Петербурзі.

Генерал М.І.Драгомиров (гравюра у французькому журналі "L'univers illustré"). 1895 р.

Генерал М.І.Драгомиров. Конотоп, 1904 р.

У 1856 р. із золотою медаллю закінчив Імператорську військову академію. Вивчав військове мистецтво за кордоном. З 1858 р. викладав в Академії Генерального штабу.

Протягом життя Михайло Іванович перебував на багатьох ви-
кладацьких і державних посадах, брав участь у бойових діях у різних
частинах Європи.

Так, у 1859 р. під час австро-італо-французької війни він знаходився
при штабі Сардинської армії; у 1863-1869 рр. він - професор кафедри тактики
Академії Генштабу; у 1866 р. - військовий агент під час австро-пруської війни;
1869-1873 рр. - начальник Київського військового округу; влітку 1877 р.
успішно керував форсуванням Дунаю та захопленням болгарського м. Систов
(нині - Свиштов) під час російсько-турецької війни; у 1878 р. - начальник
Імператорської академії Генштабу. У 1889 р. М.І.Драгомиров був призначений
командуючим Київським військовим округом, з 1898 р. - київським,
подільським і волинським генерал-губернатором, а з 1903 р. - членом
Державної Ради¹. У питаннях військової тактики М.І.Драгомиров
дотримувався прогресивних поглядів, які були викладені в його
відомій роботі "Підручник тактики" (1879).

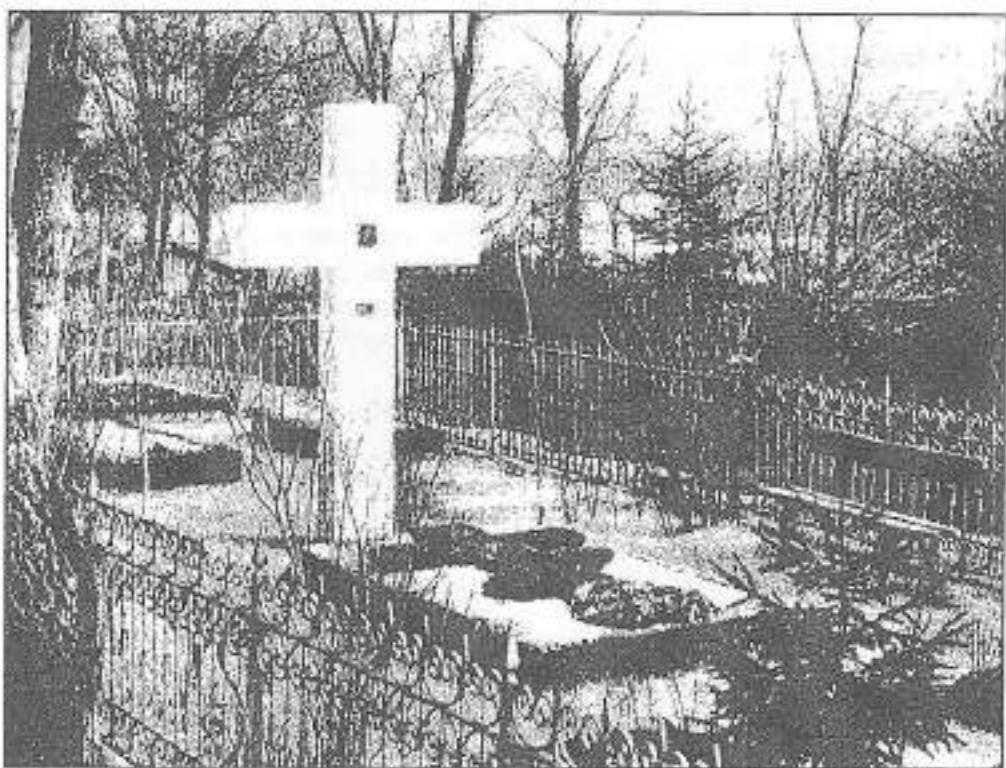
Михайло Іванович був почесним членом багатьох вітчизняних та
закордонних університетів та академій. Мав велику кількість вітчизняних та
закордонних державних та недержавних нагород, серед яких ордени
св. Андрія Первозванного, св. Рівноапостольного князя Володимира I ст.,
Георгіївський Хрест III ст. та інш. Уряд Франції нагородив його орденом
Почесного Легіону I та II ст.

У нис
відом
Драг
І.Сир
ДЛЗ

та лі
"Оче
Д'Ар
"Отъ

похоя
отри
некре

М.І.Драгомиров підтримував тісні зв'язки з багатьма діячами літератури, мистецтва, науки. Багато років він приступав з українськими істориками В.Б.Антоновичем, Д.І.Багалієм, філологом П.Г.Житецьким, членами київської "Старої грамади".

Склеп біля храму Вознесіння у Конотопі, де був похований М.І.Драгомиров.
Фото початку ХХ ст.

У 1889 р. Михайло Іванович познайомився з художником І.Ю.Рєпіним. У них склалися теплі, дружні стосунки, і генерал навіть позував для всесвітньо відомої картини "Запорожці пишуть листа турецькому султану" (зовнішність Драгомирова була покладена в основу створення образу кошового отамана І.Сірка). Серед знайомих М.І.Драгомирова фігурували також історик Д.Л.Яворницький, художник М.К.Пімоненко та інш².

М.І.Драгомиров - автор багатьох наукових праць з військової справи та літературознавства: "Разбор "Войны и мира" с военной точки зрения", "Очерки", "Заметки о русском солдате", "Заметки о Наполеоне", "Жанна Д'Арк", "Подготовка войск в мирное время", "Австро-прусская кампания", "Опыт руководства по подготовке частей к бою" та інш.³

Помер Михайло Іванович Драгомиров 15 жовтня 1905 р. і був похований поблизу Вознесенської церкви у м.Конотоп. Вдова генерала отримала велику кількість листів співчуття, було опубліковано багато некрологів (і листів співчуття, і некрологів - близько 600!).

В одному з останніх зазначалося:

"Это была выдающаяся, глубоко самобытная фигура, которую

невозможно было подогнать ни под какой шаблон. Глубокий искрометный ум, один из самых лучших европейских тактиков и честный, в широком, разностороннем значении слова, человек и солдат - Драгомиров на фоне русского велиможного барства, которое обворовалось, завралось, оподлилось в лакействе и в личных интригах, на этом унылом и мрачном фоне был светом, пылающим ярко и одиночно...”⁴

А через декілька років до влади в країні прийшли більшовики, держава стала іншою, і всі, хто служив на благо попередньому ладу, стали більше не потрібними. Непотрібою стала і сама пам'ять про них. Фактично, нормальним явищем стали руйнування і пограбування могил цих людей. Були пограбовані могили останнього гетьмана України К.Г.Розумовського, видатного історика Лівобережної України О.М.Лазаревського. Не оминула така долі і могилу генерала М.І.Драгомирова, яку грабували декілька разів⁵. Згодом місце знаходження родинного поховання Драгомирових стало невідомим.

Через багато років було вирішено повернути пам'ять про видатного земляка. Працюючи в рамках “Міської програми створення меморіального комплексу-садиби генерала Драгомирова М.І.”, у вересні 2006 р. згідно з чинним законодавством були проведені пошукові роботи з виявлення справжнього місця поховання М.І.Драгомирова. Дослідження проводились методом прокладання траншеї у південній частині церковного двору неподалік від цегляної стіни колишнього тири та встановленої в радицькі часи могили-пам'ятника М.І.Драгомирову.

Ця місцевість була обрана невипадково - фотознімок 1908 р. могили генерала свідчив про наявність поховання саме на цій ділянці; лист колишнього мешканця м.Конотоп А.Шинкарьова, який був свідком руйнування могили у 1940 р., на ім'я колишнього 1-го секретаря ЦК КПУ В.В.Щербицького, де говорилося, що “... Даная могила установлена не на месте захоронения генерала, а со смещением влево в сторону тира, который уже заброшен”; запис про смерть генерала в “Метрической книге, части третьей, о умерших” за 1902-1905 рр. та його поховання на кладовищі Вознесенської церкви м.Конотоп не залишали сумніву про розташування могили саме на подвір’ї церкви Вознесіння Господнього. Пошукові роботи на території двору церкви Вознесіння Господнього, незважаючи на пограбування могили, дали позитивні результати у визначені справжнього місця поховання родини Драгомирових⁶.

По-перше, місце розташування відкритого під час пошукових робіт поховання повністю співпадає з розташуванням могили генерала Драгомирова М.І., зображений на фотознімку 1908 р.

По-друге, під час робіт з розчистки коридору склепу та похованальної камери було знайдено біля 100 фрагментів огорожі могили, які повністю співпадають з елементами огорожі, зображені на фотознімку 1908 р.

По-третє, знайдені фрагменти одягу - знаки військової відмінності - свідчать про поховання людини дуже високого військового ранту (наприклад, оренська стрічка ордену Святого Рівноапостольного князя Володимира I ст.).

Підтвердженням принадлежності відкритого поховання до родини Драгомирових також може слугувати знайдений шматок траурної стрічки зі збереженим на ній написом “... казачьей сводной дивизии...” (відомо, що на стрічці одного з траурних вінків був напис “Почетному старику

Гиагин
Михаїл
Були по
в 1912 р.
це може

Гиагинської казачьої сводної дивізії Кубанського казацького войска - Михаїлу Івановичу Драгомирову").

Було також з'ясовано, що разом з генералом М.І.Драгомировим тут були поховані його дружина Софія Драгомирова (Григорович), яка померла в 1912 р., і ще один представник родини Драгомирових (припускаємо, що це може бути один з п'яти синів генерала М.І.Драгомирова).

Залишки родинного склепу сім'ї Драгомирових. 2006 р.

Тепер перед містом-батьківщиною видатного генерала поставлена нова мета - створення історико-культурного комплексу родини Драгомирових.

І.Рєпін. Портрет дочки генерала М.І. Драгомирова Софії Михайлівни

Основою для створення цього комплексу повинні стати будинок генерала М.І.Драгомирова (вул.Драгомирівська, 16), т.зв. "Драгомирівський ліс" з алеями та парком у колишньому заміському маєтку Драгомирових, церква Вознесіння Господнього (в народі її називають - Драгомирівська), побудована батьком М.І.Драгомирова, та низка інших об'єктів, пов'язаних з ім'ям діяча військової справи.

¹Німенко Н.А., Терещенко Р.І. Драгомиров Михайло Іванович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2004. - С.132-133.

²Матвієнко А. Генерал Драгомиров: Возвращение памяти // Дре Руси. - К., 2004. - С.195.

³Софіївничий В. Генерал-літератор // Сумська старовина. Збірник наукових праць. - Суми, 1996. - С.36-38.

⁴Матвієнко А. Генерал Драгомиров: Возвращение памяти. - С.196.

⁵Матвієнко А.А. Михайло Драгомиров: Історико-біографічна повість. - К., 2006. - С.408-412.

⁶У роботі взяли участь співробітники Конотопського краєзнавчого музею ім.О.М.Лазаревського Ш.М.Акічев, М.М.Салюк, В.М.Терещенко під керівництвом директора музею О.В.Світущенка. Також працювала комісія з нагляду за проведеним пошукувих робіт на території церкви Вознесіння Господнього у складі співробітника Сумського краєзнавчого музею Л.І.Бєлинської, спеціаліста управління архітектури та капітального будівництва Конотопської міської ради Е.В.Сурело, спеціаліста управління житлово-комунального господарства Конотопської міської ради Т.П.Кравченко.

СВІТУШЕНКО О.В., ДЕГТЬЯРЬОВ С.І., ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

Ре
на тере
з'ясуван

Пі
неоліту
зона дви
гребінц
донецьк
становл
Євразії
досліді
Північн

Ц
у вивч
М.В.Вс
С.С.Бер
неоліти
та культу

Пі
гребінц
досліді
займала
вирішег
гребінц

Д
ст., є до
цей час
досліді
розвіду
був запр

С
опорни
України
Ямка), І
на Сейм
Червон
Осколу,
Дінці; К

Н
Чернігів

НЕОЛІТ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ)

Розглядаються питання взаємодії неолітичних племен у контактній зоні на теренах північно-східної України. Акцентується увага на важливості з'ясування окремих аспектів культури ямково-гребінцевої кераміки.

Північно-східний регіон на культурно-історичній малі України доби неоліту привертає увагу дослідників тим, що саме тут знаходилася контактна зона двох великих неолітичних спільнот Східної Європи: культури ямково-гребінцевої кераміки та культури гребінцево-накольчастої кераміки (дніпро-донецької). Враховуючи важливу роль, яку відіграли ці культурні спільноти у становленні та розвитку фіно-угорського та іndo-європейського етносів на Свазійському континенті, важко переоцінити важливість всебічних досліджень культурно-історичних процесів, що відбувалися на теренах Північно-Східної України протягом V-III тисячоліть до н.е.

Ця територія досліджувалася багатьма науковцями. Найбільші заслуги у вивченні неолітичних матеріалів належать М. Я. Рудинському¹, М. В. Воеводському², В. М. Даниленку³, Д. Я. Телегіну⁴, В. І. Непріній⁵, С. С. Березанській⁶. Саме В. М. Даниленко та Д. Я. Телегін встановили, що в неолітичну епоху тут послідовно існували племена дніпро-донецької культури та культури ямково-гребінцевої кераміки⁷.

Питання появи на теренах Північно-Східної України культури ямково-гребінцевої кераміки, її розвитку та взаємовідносин з оточуючими культурами досліджувалися В. І. Непріною, яка впродовж майже тридцяти років займалася вивченням цього культурного явища, і завдяки зусиллям якої вирішено ряд питань генезису, періодизації, інтерпретації культури ямково-гребінцевої кераміки.

Джерельна база питання, що сформувалася переважно протягом ХХ ст., є доволі змістовою. На археологічну малу Північно-Східної України за цей час було нанесено близько 200 пам'яток доби неоліту. Більш-менш дослідженіми з них є майже 70 поселень, на яких були проведені невеликі розвідувальні або широкомасштабні польові роботи, а одержаний матеріал був запроваджений до наукового обігу.

Серед зазначених пам'яток можна виділити декілька, що стали опорними для характеристики неоліту окремих районів Північно-Східної України: поселення біля с. Погорілівка (Вирчище, Есмань, Бондаренкова Ямка), Лисогубівка, Грушівка, Скуносово, Козлівка в середній течії Десни та на Сеймі; Пустиньок та Мильов у Чернігівському Подніпров'ї; Луком'є на Сулі; Червона Гора, Макухівка в басейнах Псла та Хороду; Олександрія, Устя Осколу, Вовчанські Хутори, Новодонівка, Комсомольське на Сіверському Дніпрі; Кам'яна Могила у Приазов'ї.

Ногін Євген Володимирович - директор наукової бібліотеки Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського

Ці поселення дали яскраві колекції добре стратифікованих матеріалів, що дозволили побудувати культурно-хронологічну колонку для неоліту Північно-Східної України. На сьогоднішній день накопичилась певна кількість матеріалу, що потребує вивчення та введення до наукового обігу. Йдеться, насамперед, про матеріали дворічних досліджень однієї з базових пам'яток неоліту ямково-гребінцевої кераміки - поселення Погорілівка-Вирчище, проведених наприкінці 80-х рр. минулого століття В.І.Непріною.

В Мізинському, Сосницькому, Менському, Остерському, Бахмацькому, Ніжинському музеях Чернігівської області накопичена велика кількість неолітичного матеріалу, отриманого в ході розвідувальних робіт, здійснених В.Є.Куриленком, Ю.С.Виноградським, В.Ф.Покотилом, О.С.Морозовим та іншими краєзнавцями у межиріччі Десни та Сейму.

Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім.В.В.Тарновського мають багату колекцію неолітичних матеріалів, що належать як до культури ямково-гребінцевої кераміки, так і до дніпро-донецької культури.

2005 р. під час проведення розвідувальних робіт в окрузі смт.Батурина Чернігівської області автором відкрито декілька нових поселень доби неоліту, на яких отримані невеликі, але показові колекції кераміки та крем'яних знарядь.

Всі ці нові дані можуть і повинні бути використані при нових дослідженнях культур неоліту Північно-Східної України.

Доба неоліту на цій території за геологічною періодизацією відповідає середньому голоцену і характеризується умовами кліматичного оптимуму. Це час максимального розповсюдження мішаних лісів у північному та південному напрямках. Кордон між лісовою та лісостеповою зонами проходив значно південніше нинішнього, а степова зона займала вузьку смугу Приазов'я та Причорномор'я. Цілком природно, що подібні географічні та кліматичні умови були більш сприятливими для подальшого розвитку мисливства та рибальства і менш сприятливими для землеробства, що наклало свій відбиток на матеріальну культуру всіх неолітичних племен Півночі та Сходу України.

У відповідності до гідрографічної системи, з якою таким чи іншим чином пов'язані всі археологічні пам'ятки, даний регіон охоплює басейни Десни, Сейму, верхів'я Сули, Псла, Хоролу, Ворскли та частково - Чернігівське Подніпров'я. За геоморфологічною будовою долини цих річок у загальних рисах мало відрізняються від переважної більшості рік Східної Європи. Зазвичай, ширина їхніх заплав не перевищує двох кілометрів.

За топографічними умовами розташування неолітичні пам'ятки Північно-Східної України локалізуються на окремих підвищеннях у заплавах або на краях мисів надзаплавної тераси, що врізаються в луки і близько підходять до русла ріки чи її стариці. Спостереження за висотою розташування неолітичних поселень відносно рівня річок дозволили дійти висновку, що ранньонеолітичні поселення займали високі місця, переважно на надзаплавних терасах, що свідчить про повноводність та велику ширину річок на той час, які, можливо, перекривали всю площину сучасних заплав.

У пізньому періоді неоліту рівень води значно знизився і став наближеним до сучасного. Звільнілися від води низькі ділянки борової тераси і окремі підвищення в заплаві, що починають також заселятися неолітичними мисливцями та рибалками. ...

Предст
Могил

К неоліту

Р в лісов
дніпро
у межи
нам до

Е відміч
підтвер
Східно
композ
ямкови

Д характ
типов

Продо
(Есман
лісост
на зах
керамі

Г і уносі

І регіон
це ку
провід
О.М.Т
увагу,
-peri
науко
деяки

дніпр
матер
в окре
дослі
культу
матер
спільн

Украї
те, щ
цих п
В.Л.Н

матеріалів, на неоліту кількість йдеється, пам'яток Вирчище, нацькому, кількість ійснених зовим та ховського культури. Батурина неоліту, на зарядь. і нових діловідає птимуму. нному та зонами ку смугу зафічні та розвитку ства, що племен чином Десни, гігівське загальніх Європи, пам'ятки заплавах близько спування овку, що можно на ширину заплав. я і став борової селятися

Пам'ятки доби неоліту на території Північного Сходу України представлені тимчасовими стоянками та постійними поселеннями. Могильники на цій території, на жаль, поки що невідомі.

Культурно-історична картина, що склалася на цих територіях у період неоліту, на сучасному етапі наших знань виглядає наступним чином.

Ранній період неоліту (друга половина V - початок IV тисячоліть до н.е.) в лісовій та лісостеповій зонах пов'язаний із появою та розвитком племен дніпро-донецької культурної спільноти. Твердження про існування в цей час у межиріччі Десни та Сейму так званої лисогубівської культури не відається нам досить переконливим, але про це - трохи пізніше.

В розвиненому неоліті (друга четверть - кінець IV тисячоліття до н.е.) відмічаються культурні імпульси зі сходу, а саме - з басейну Дону, що підтверджується збільшенням у керамічних комплексах пам'яток Північно-Східної України кераміки зі скорописно-накольчастими орнаментальними композиціями (Лисогубівка, Луком'є, Лушники). З'являються поселення культури ямково-гребінцевої кераміки (Вирчище, Волинцеве).

Для періоду пізнього неоліту (кінець IV - III тисячоліття до н.е.) характерним є деяке пожвавлення міграційного руху з Подоння (Довгівський тип) та поява трипільської та середньостогівської культур, під впливом яких продовжують існування племена культури ямково-гребінцевої кераміки (Есмань, Гришівка, Скуносово, Луком'є, Лушники). На кордоні степу і лісостепу останні взаємодіють з племенами ямної культури, яка, рухаючись на захід та північ, поступово витісняє носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки, частково запутуючи їх до свого арсеналу (початок III тисячоліття до н.е.).

Традиції неолітичних племен ямково-гребінцевої кераміки простежуються і у носіїв мар'яно-бондаріхінської культури епохи бронзи, але характер передачі цих традицій та хронологічні рамки процесу остаточно не з'ясовані⁸.

Розгляд дніпро-донецької культурної спільноти, котра займала частину регіону Північного Сходу України, виходить за межі нашої теми. До того ж це культурне явище успішно досліджується упродовж багатьох років провідними фахівцями української первісної археології (Д.Я. Телегін, О.М. Тітова). Єдине питання, на якому потрібно, на наш погляд, загострити увагу, - це лисогубівська культура, факт існування якої на півночі України у V - перший половині IV тисячоліття до н.е.⁹ і досі не сприймається багатьма науковцями. Дійсно, у комплексах слонімського поселення Лисогубівка та деяких інших присутній досить великий відсоток керамічних матеріалів дніпро-донецької культури та значної кількості трипільського імпорту. Проте матеріалів, які маємо сьогодні, все ж недостатньо для виділення цього явища в окрему культуру. Тому, на наш погляд, було б правильним на даному етапі досліджень вважати завчасним говорити про лисогубівську культуру як культурно-історичне явище на північних територіях, а вважати згадані матеріали одним з проявів локального варіанту дніпро-донецької культурної спільноти.

Звернемо увагу на інше культурне явище доби неоліту Північно-Східної України - культуру племен з ямково-гребінцевою керамікою. Незважаючи на те, що деякі базові питання періодизації, хронології та культурного розподілу цих пам'яток можна вважати певного мірою вирішеними завдяки зусиллям В.І. Непріної, залишається ще багато нез'ясованих проблем, що стосуються

походження неоліту даного типу на українській території, а також ролі його носіїв у загальноєвропейському масиві племен цієї культурної спільноти і їхнього впливу на формування культури доби бронзового віку.

Традиційно культура ямково-гребінцевої кераміки Північно-Східної України датується першою половиною IV - кінцем III тисячоліття до н.е. Проте питання хронологічної межі її появи останнім часом не було вирішено однозначно. Згідно з дослідженнями В.І.Непріної, нижня хронологічна планка культури ямково-гребінцевої кераміки припадає на першу половину IV тисячоліття (искаліброване датування)¹⁰. Але така дата є досить дискусійною, адже вона відрізняється на 300-500 років раніше від датування Д.Я.Телегіна¹¹, що набуло більшої підтримки, особливо в російських наукових колах. Це можна пояснити неприйняттям подавлення неоліту ямково-гребінцевої кераміки України В.П.Трет'яковим та Н.М.Гуріною - провідними на той час фахівцями з неоліту Північно-Східної Європи, які називали праісторію цієї культури Волго-Оксинський регіон (льєвська культура), котру вважали більш давньою, ніж матеріали поселень Північно-Східної України¹².

Однак на користь правомірності точки зору В.І.Непріної вказує загальна тенденція щодо подавлення неолітичних пам'яток лісової та лісостепової зон, зокрема культур з ямково-гребінцевою керамікою¹³.

Питання про нижню хронологічну межу культури ямково-гребінцевої кераміки тісно пов'язане з іншим, не менш важливим питанням виникнення цієї культури на теренах Північного Сходу України, що, в свою чергу, стосується більш широкого спектру проблем загальноєвропейського масштабу, а саме - походження фіно-угорських народів. Для багатьох дослідників, переважно Росії та Фінляндії, визнання чи невизнання фіно-угорської етнічної суті культури ямково-гребінцевої кераміки є визначальним для вирішення проблеми походження цих народів.

Якщо взяти за відправну точку припущення про уральську праісторію фіно-угрів¹⁴, то населення найвіддаленішої від Урала території, якою є Північно-Східна Україна, повинно визначатися як прийшло. Такому трактуванню, з одного боку, сприяють хронологічні межі культури ямково-гребінцевої кераміки України - пізньоенеолітична доба. З іншого боку, активні міграційні рухи зі сходу повинні бути б заліпити свідчення різкої зміни культурних традицій на цій території. Сьогодні подібні свідчення нам не відомі. Безумовно, мали місце культурні контакти місцевого населення з неолітичними племенами Подоння, які згадувалися вище, що проявилися у наявності поселень так званого довгівського типу, але ці контакти не носили характеру масової експансії східних племен на захід.

Тому логічним був би пошук коренів культури ямково-гребінцевої кераміки в місцевому мезоліті. Більшість сучасних дослідників виводять корені культури ямково-гребінцевої кераміки Північно-Східної України від групи пам'яток типу Студенок, що являли собою третій пізньомезолітичний етап розвитку пісочнорівської культури, котра датується часом 7800 р. тому. Свідченням цього є продовження традицій виготовлення крем'яних знарядь типу Студенок на поселеннях раннього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки (Вирчище)¹⁵. Однак внаслідок певного хронологічного розриву між пізнім мезолітом та розвиненим неолітом спадкоємність культури ямково-гребінцевої кераміки від пам'яток типу Студенок фактично виходить за рамки

тврди
раннє
невідо
пілгру
межир
казанс
мисли
донець
1
з нако
гребін
1
добут
ставит
цього
1
розвит
пам'ят
шо, на
терит
1
манітн
цю те
Звідси
переви
наш п
етапі р
груши
частин
крем'я
технік
сирою
компл
опукал
вінні
раннь
ямок
тими
ним у
що че

своїх
візери
посуї
орназ
неолі
етапу

твірдження про опускання нижньої хронологічної межі цієї культури до ранньонеолітичного часу. Тому слід поставити питання про існування певної, невідомої нам, ранньонеолітичної ланки між місцевим мезолітичним підґрунтям та неолітом ямково-гребінцевої кераміки. Вочевидь, територію межиріччя Десни та Сейму можна вважати своєрідним "плавильним казаном", у якому були змішані місцеве населення постмезолітичних мисливців та рибалок та витіснені експансією Трипілля на північ носії дніпровської культурної спільноти.

Ця людність, зазнавши певного впливу неолітичних племен Подоння з накольчастою керамікою, з часом трансформувалась у неоліт ямково-гребінцевої кераміки раннього типу (Вирчище).

Недоведеність існування неоліту ямково-гребінцевої кераміки в ранню добу та неможливість вирішити дане питання на наявних сьогодні матеріалах ставить на порядок денній здійснення у майбутньому грунтівих досліджень цього культурного явища на теренах Північно-Східної України.

Вдається доцільним прослідкувати три етапи, що намітилися в розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки: ранній, середній та пізній, а пам'ятки цієї культури розглядали у двох групах - північній та південній¹⁶, що, на наш погляд, відображає різні шляхи формування культури на різних територіях Північно-Східної України.

Для басейнів Десни та Сейму відмічено більш тісне злиття різноманітних культурних явищ, що, як вказувалося вище, дозволяє вважати саме цю територію центром формування неоліту ямково-гребінцевої кераміки. Звідси, можливо, і починається розповсюдження цієї культури на південь та переважно - на північ.

У південній групі такого органічного злиття не відбувається, що, на наш погляд, і викликано локальні особливості ранніх пам'яток. На ранньому етапі розвитку неоліту ямково-гребінцевої кераміки виділяються три локальні групи пам'яток: в північній частині - типу Волинцеве-Вирчище, у південній частині - типу Новодонівка та типу Вовчанських Хуторів. Головною ознакою крем'яного інвентаря є поєднання прийомів мікролітичної та макролітичної техніки обробки кременю за переваги останньої та вживання кварциту як сировини для виготовлення окремих типів знарядь. Для керамічного комплексу характерні глибокі горщики із загостреним або округлим денцем, опуклими боками та деяшо звуженою горловиною, іноді з відгинутим назовні вінцем, а також конічні або напівсферичні миски. В орнаментації ознаками раннього етапу є сполучення ямкового та накольчастого візерунків, розташування ямок у скорописній манері, нанесення ямкового та накольчастого орнаментів тими самими штампами. В композиції декору на посуді характерним є заповнення пам'яті поверхні горщика рядками ямок та гребінцево-накольчастих відбитків, що чергаються між собою смугами паралельно вінцю.

На другому етапі розвитку культура ямково-гребінцевої кераміки набуває своїх класичних рис: широко розповсюджується кругломий белемнітовий візерунок, розташований у шаховому порядку, який заповнює всю поверхню посуду, іноді розділений смugoю з відбитків гребінки або смutoю без орнаменту. Саме такий тип орнаменту характеризує посуд раннього етапу неоліту у Волго-Оксському басейні. Розгляд локальних варіантів для другого етапу культури показує, що відбуваються певні перегрупування населення.

Пам'ятки типу Есмані, що є продовженням традицій Волинцевського варіанту, зосереджуються тільки на Десні та в гирлі Сейму. На Сеймі, Сіверському Дніпрі, Орелі, Ворсклі, Пслі та Сулі з'являються пам'ятки типу Скуносового та Комсомольського, котрі продовжують традиції пам'яток Новодонівки. Для культури пам'яток есманського типу характерне збереження у виробництві керамічного посуду технологічних прийомів, властивих дніпро-донецькій культурі, що виявляється в наявності рослинних домішок у тісті та в деяких елементах орнаменту. В скуносівських пам'ятках кераміка не має рослинних домішок, а тільки пісок; вона більш тонкостінна і дуже рідко загладикувалася зубчастим штампом. У цей час територія, яку займали племена культури ямково-гребінцевої кераміки на ранньому етапі, дещо скорочується, швидше за все через початок руху середньостогівських племен із півдня на північ та захід. Біля Куп'янська та під Полтавою зафіксовано залишки поселень середньостогівської культури в безпосередній близькості від одночасних їм пам'яток неоліту ямково-гребінцевої кераміки, що окреслюють північний кордон цього нового культурного явища, який і поклав початок процесу витіснення на північ місцевого населення та асиміляції певної їх частки племенами степових скотарів. Ймовірно, саме цей поштовх слугував причиною появи культури ямково-гребінцевої кераміки у Волго-Оксському басейні (а не навпаки, як вважали деякі провідні російські фахівці). Також добре відстежується культурний з'язок племен ямково-гребінцевої кераміки другого етапу з племенами розвиненого Трипілля.

На пізньому етапі свого розвитку культура ямково-гребінцевої кераміки локалізується лише на Десні та біля гирла Сейму: тут продовжує свій розвиток культура пам'яток типу Есмань з ознаками її злиття з культурою типу Скуносово, трансформуючись таким чином у культуру пам'яток типу Гришівки. Ознаками пізнього етапу є групування ямкового орнаменту на посуді у геометричні фігури. На Сіверському Дінці, Орелі, Ворсклі, Пслі та Сулі пам'ятки пізнього етапу поки що невідомі. В цей час тут з'являються поселення ямкої культури.

У межиріччі Десни та Дніпра, в так званому Лівобережному Подніпров'ї на півночі України, цілісних культурних комплексів пізнього етапу ямково-гребінцевої культури поки що не виявлено. І.М. Тюрина виділяє на цій території верхньодніпровську (рогачівську) культуру, що поєднала в собі риси дніпро-донецької культури, неоліту ямково-гребінцевої кераміки, Трипілля та пізньонеолітичних культур Західної Білорусі¹⁷.

Питання про завершальний етап існування культури ямково-гребінцевої кераміки на території Північно-Східної України викликало багато суперечок ще наприкінці минулого століття; не вирішene воно й досі. Складність його, по-перше, полягає у недостатній археологічній джерельній базі, що стосується, головним чином, культури племен раннього бронзового віку. Характер взаємодії з племенами середньодніпровської культури, з якими пам'ятки ямково-гребінцевої кераміки, швидше за все, якийсь час співіснують, остаточно не з'ясований.

Існує справедлива, на наш погляд, точка зору Д.Я.Телегіна, що неоліт цього типу слугував генетичною підосновою для виникнення мар'янівської культури доби ранньої та середньої бронзи¹⁸. Але між початком її існування та кінцем неоліту ямково-гребінцевої кераміки існує досить великий

1^{Ру}
можах УРСР
2^{Во}
истории міс
3^{Да}
4^{Те}
УРСР.-К.
5^{Не}
6^{Бе}
Науковий
7^{Да}
археолог
8^{Ар}
Матеріал
9^{Но}
Левобереж
10^П
Археолог
11⁷
Матеріал
12⁷
Европейсь
в лесостеп
13⁷
или путь в
14^П
15^З
16^Р
17^Г
18^Г
Вісник А

Bicinchoninic Acid

17
Ukraine

варіанту, ерському носового івки. Для обництві онецькій в деяких спінних кувалася культури швидше північ та поселень часних їм звінчий процесу

х частки слугував Окс'кому І). Також кераміки

кераміки розвиток до типу сток типу менту на . Пслі та

сяжному пізнього виділяє седнала в ераміки,

грабінцевої перечок сть його, базі, що ого віку, з якими

до неоліт

хронологічний розрив. У той же час, типологічна близькість керамічних комплексів цих двох культур не підлягає ніякому сумніву, і це повинно отримати пояснення на археологічних матеріалах.

Таким чином, вдається можливим окреслити коло питань, які на сьогодні є актуальними для вивчення доби неоліту Північно-Східної України. По-перше, це питання появи та розвитку культури ямково-грабінцевої кераміки на теренах України.

По-друге, питання хронології цього культурного явища.

По-третє, уточнення окремих моментів, що стосуються періодизації та виділення локальних груп всередині самої культури ямково-грабінцевої кераміки.

По-четверте, з'ясування подальшої долі носіїв культури ямково-грабінцевої кераміки на завершальному етапі її існування та їхній вплив на формування культур бронзового віку.

Вирішення цих проблем є завданням для майбутніх досліджень в окресленому регіоні.

¹Рудинський М.Л. Деякі підсумки та блохі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР // Антропологія. - Т. IV. - К., 1931. - С.175.

²Воеводский М.В. Памятники каменного века на Десне // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. - Вып. XXVI. - М., 1949. - С.36-44.

³Даниленко В.Н. Неоліт України. - К., 1969.

⁴Телегін Д.Я. Деякі підсумки дослідження неоліту України // Вісник Академії наук УРСР. - К., 1958. - №8. - С.43-53.

⁵Неприна В.И. Неоліт ямочно-грабенчатої кераміки на Україні. - К., 1976.

⁶Березанская С.С. Отчет о работе Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 г. // Науковый архив Інституту археологии НАН України, 1953/8.

⁷Даниленко В.Н. Неоліт території Української ССР // Научный архив Института археологии Академии наук УССР. - Ф.12. - 1955; Телегін Д.Я. Вказ. праца. - С.44-46.

⁸Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // Материалы и исследования по археологии. - М., 1967. - №148. - С.132.

⁹Неприна В.И. Лисогубовське поселення раннього і розвинутого неоліту в лесостепі Левобережної України // Материалы каменного века на территории Украины. - К., 1984. - С.72-76.

¹⁰Неприна В.И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. - 1982. - №41. - С.3-15.

¹¹Телегін Д.Я. Неолітические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // Материалы и исследования по археологии СССР. - М., 1973. - №172. - С.123-125.

¹²Третьяков В.П. Культура ямочно-грабенчатой керамики в лесной полосе Европейской части ССР. - Л., 1972; Гурина Н.Н. Стоянки с ямочно-грабенчатой керамикой в лесостепи // Неоліт Северной Евразии. - М., 1996. - С.45-47.

¹³Тимофеев В.И. О некоторых аспектах проблемы неолитизации // Археология в путь или путь археолога. - СПб., 2001. - Ч.2. - С.61.

¹⁴Напольских В.В. Введение в историческую уралістику. - Іжевск, 1997. - С.132-135.

¹⁵Залізняк Л.Л. Передсторія України. Х-ХІІІ тис. до н.е. - К., 1998. - С.149.

¹⁶Неприна В.И. Неоліт ямочно-грабенчатої кераміки на Україні. - С.138-139.

¹⁷Горіна И.М. Неоліт Верхнього Поднепров'я // Советская археология. - 1970. - №3. - С.40-52.

¹⁸Телегін Д.Я. Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України // Вісник Академії наук УРСР. - К., 1954. - №8. - С.66.

The questions of cooperation of neolithic tribes in the contact area of the North-Eastern Ukraine are viewed. The attention is payed to the importance of definition of some aspects of culture of hole-and-trace ceramics.

Отримано 7.07.2006.

ПУЦКО В.Г.

“ІПАДА” НА БЕРЕЗІ БОРОМЛІ

Аналізується відомий Жигайлівський скарб, знайдений у 1964 р. біля с. Жигайлівка Тростянецького району Сумської області. Обергрунтуються думка, що він датується близько 400 р.

У південній частині Сумщини тече річка Боромля, котра впадає у Ворсклу. Саме тут, у місцевості з багатим історичним минулім, знаходили різноманітні старожитності. Зокрема, в 1804 р. поблизу слободи Жигайлівка Тростянецького р-ну при оранні ниви випадково натрапили на бронзову посудину “*в виде супи самой старинной формы*”, наповнену римськими монетами I-II ст.

Однак найбільш вражаючою була знахідка 1964 р., на відстані півтора кілометра від тієї ж Жигайлівки, зроблена під час земельних робіт на березі Боромлі - ковш бульдозера зацепив дуже забруднену металеву посудину із загадковими зображеннями. Звичайно, ніхто тоді й не подумав про те, що знайдено твір світового значення. Так само з багна витягнуто й інший металевий глечик.

Подія здалася місцевим мешканцям цікавою, але не такою вже й значущою, і тому ні кому не спало на думку припинити роботи та запросити археологів. Зате не забули з'ясувати, чи не золоті ці речі. Виявилось, що ні, і тому, відпиливши дно однієї зі знахідок, їх кинули до сараю, де й судилося їм перезимувати. Лише на початку 1966 р. місцевий аматор старожитностей В.С. Клець відвіз посудину до Сумського обласного краєзнавчого музею. Там вони зберігаються й досі.

Першою повідомила про знахідку обласна газета “Сумщина” у номері від 6 березня 1966 р., а потім сповістила про це журнал “Україна”. Ці рялки потрапили мені на очі, і ось я вже іду до Сум, жадаючи побачити дорогоцінний золотарський витвір, частину якого так обережно відтворено на останній сторінці журналу. Проте у музейній вітрині знайшов лише уламки посудини. Обережно виймасмо. Тепер і у мене є можливість спокійно й уважно оглянути кожну деталь.

Так я просидів багато годин, намагаючись зрозуміти зміст фризів сцен, що вкривають поверхню посудини, та захоплюючись досягненням виконання карбованих постатей. Середній фриз найбільш широкий, але значно пошкоджений. Вище розташовано пасторальні сцени, знизу - мисливські. Здавалося б, цим можна й задоволитися, не шукаючи чогось, що може стояти за картинами мирного та воєнного життя. Намагаюся з’єднати окремі частини, але це вдається лише за допомогою рулона грубого паперу. Так і довелося сфотографувати.

Майстри місцевого фотоательє зробили мені чудові знімки всіх потрібних деталей, та ще й відмовилися брати гроші. Простіше було з іншим

Пучко Василь Григорович - науковий співробітник Калузького обласного художнього музею, заступник директора з наукової роботи.

срібним глеком, гладким, з інкрустованою верхньою частиною. Він дуже нагадував знайдений колись у Керчі під Шпитальною вулицею, датований кінцем IV - початком V ст.

Срібний глек-ваза зі сценами історії Ахілеса. Близько 400 р.
Сумський обласний краєзнавчий музей

Було бажання якнайшвидше написати про цю надзвичайну знахідку, але якась сила утримувала і, як потім з'ясувалося, зовсім не випадково.

У 1970 р. у Трансильванії, в Таутені-Біхор знайдено два подібних срібних глеки з карбованими міфологічними сценами, а через три роки румунський археолог С. Думітрашку вже міг подарувати мені написану ним монографію про зазначені золотарські вироби.

Порівняльний матеріал значно збагатився, бо інші твори вже були відомі, і не існувало жодного сумніву стосовно ранньовізантійського походження жигайлівських посудин. Якби збереглося дно, то, напевно, можна було б визначити й роки виготовлення, адже там мало бути тавро. Нині ж умовно датуємо виріб близько 400 р.

Великий срібний глек грушовидної форми з широким валиком на вузькій шийці, прикрашений виноградним гроном та листям аканту. З огляду на те, що середній фриз за розмірами значно перевищус інші, явно його замислено як головний, визначальний. І хоча він віділів частково, його загальну схему можна уявити, бо існують певні аналогії у творах пізньоантичного мистецтва. Найбільш збережений фрагмент має композицію, сповнену гострого драматизму.

На тлі міських мурів з людськими фігурами репрезентовано утримуваного юнаком старого, котрий тягнеться, простерши руки, до тіла мертвого сина, прив'язаного до колісниці. Кінь летить, ледь торкаючись копитами землі, а править колісницею озброєний списом воїн з урочисто піднятим щитом.

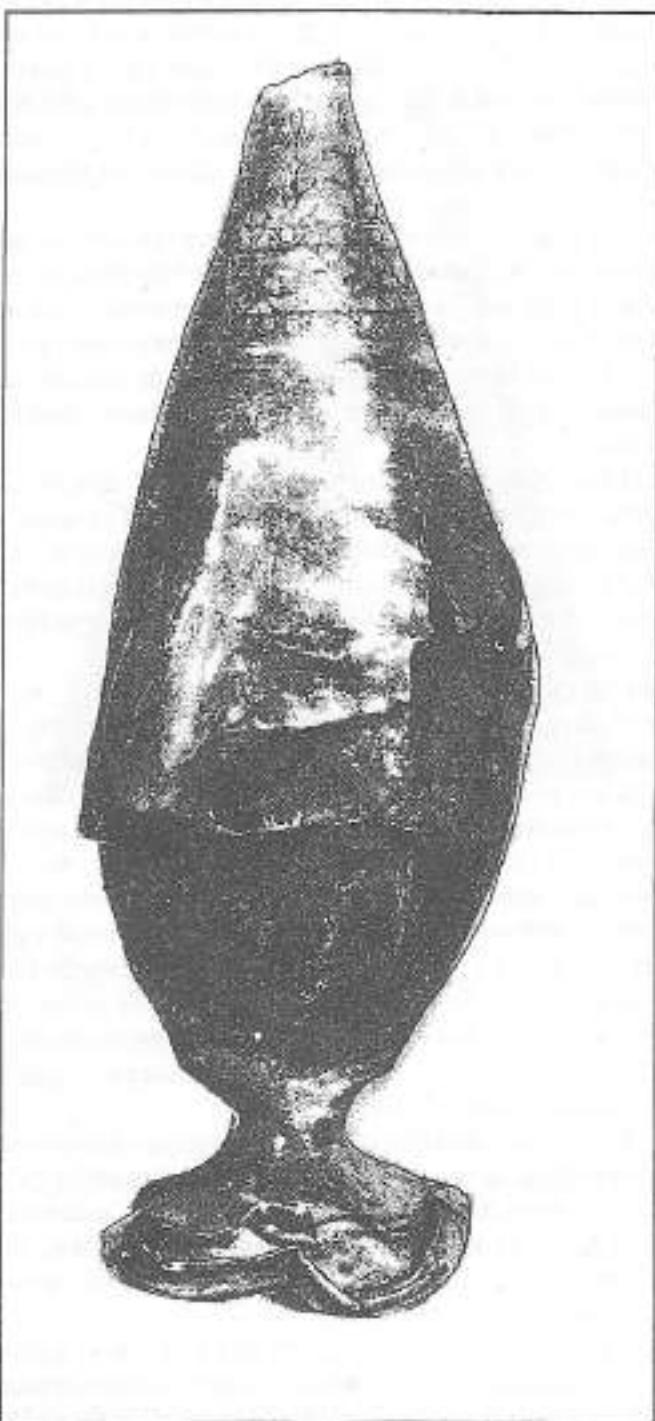
Усі зазначені деталі знаходять пояснення в тексті гомерівської "Іліади", де докладно описано помсту Ахіллеса за смерть свого друга Патрокла: Ахіллес прив'язав за ноги до колісниці тіло вбитого ним Гектора і так протяг його довкола стін Трої.

Текстом ХХII пісні "Іліади" в античному мистецтві інспіровано кілька композицій. Зокрема, одна з них, із зображенням Ахіллеса, що прив'язує тіло Гектора до колісниці, прикрашає давньогрецьку чорнофігурну гідрю VI ст. до н.е., яка знаходиться в петербурзькому Ермітажі. Композиційна схема, наявна у карбуванні золотарського виробу з Жигайлівки, очевидно, оформилася в мистецтві пізньоантичного часу. Про це свідчать відомі пам'ятки з подібною групою Ахіллеса в колісниці.

Тут треба першим згадати рельєф Капітолійського музею в Римі з його грецькими супроводжуючими написами. Решта сцен, котрі заповнюють верхній та нижній фризи срібного глека, дістають пояснення завдяки так званій "Tensa Capitolina" в Римі. Тож, виявляється, що все це - епізоди з життя Ахіллеса.

Як можна довідатися з огляду на відомі приклади, сцени за участю Ахіллеса користувалися неабиякою увагою пізньоантичних майстрів, котрі відтворювали їх і у вигляді досить великих циклів, і як ілюстрації до "Іліади". Найбільш знакою є ілюстрована книга V ст., яка нині зберігається в міланській бібліотеці Амброзіана.

Окремі епізоди з історії троянської війни репрезентовано в мініатюрах ватиканського рукопису "Енеїди" Вергілія, виконаному на початку V ст. Саме до цього часу належить і жигайлівська карбована срібна посудина. Перемога

Срібний глек-ваза з інкрустацією. Близько 400 р.
Сумський обласний художній музей

Ахіллеса над Гектором, очевидно, сприймалася як зразок військової доблесті, гідний наслідування. Це й забезпечило популярність усьому циклу.

Про ці моделі довелося згадати ще раз, вже візантійським різьбярам рельєфів зі слонової кістки, в Х ст., коли у придворному середовищі йшлося про відродження кращих традицій античного світу. Саме тоді дещо несподівано з'являються рештки тепер вже давно втрачених оригіналів ілюстрацій до *"Іліади"*.

У поемі Гомера, як відомо, велими докладно описано озброєння Ахіллеса, вага якого була такою, що навіть списа Патрокл не міг утримати.

Зробленій Гефестом щит було прикрашено різноманітними рельєфами. Але тут його зображені знизу, і тому не видно нічого, крім ремінців.

Нижній фриз срібного глека заповнений мисливськими сценами - власне, подвигами малолітнього Ахіллеса, котрий з шести років уже половав на вепрів та левів.

Отже, історію цього давньогрецького героя покладено в основу загального циклу, що прикрашає площину посудини. Тут чимало поетичних мотивів, сповнених епічного спокою. І це тоді, коли, наприклад, озброєний списом вершник-юнак, випустивши з рук щит, захищається від роздратованого лева! Сповненім спокою виглядає і верхній фриз із зображенням пастухів серед отарі.

Дуже вдало використано рослинний орнамент, який не лише прикрашає посуд, але й окраслює фризи сцен і заповнює тло деяких з них.

Цей срібний глек з берега Боромлі, як вже було зазначено, належить до певної групи золотарських виробів, котрі можна вважати як пізньо-античними, так і ранньовізантійськими, адже йдеться про поступову й сповільнену зміну цивілізації. Хоча виріб дійшов до нас у досить пошкодженному стані, проте майже всі відсутні деталі його форми можливо реконструювати за аналогіями. Однією з них є відомий срібний глек з фігурами муз, що походить з так званого Суджанського скарбу 1918 р. З огляду на стиль, карбовані композиції мають своїм аналогом славнозвісну срібну вазу з Концепт у Молдові. Все свідчить на користь виконання в майстернях візантійської столиці, а стосовно глека із зображенням муз це підтверджує також тавро з фігурою сидячої Тіхе.

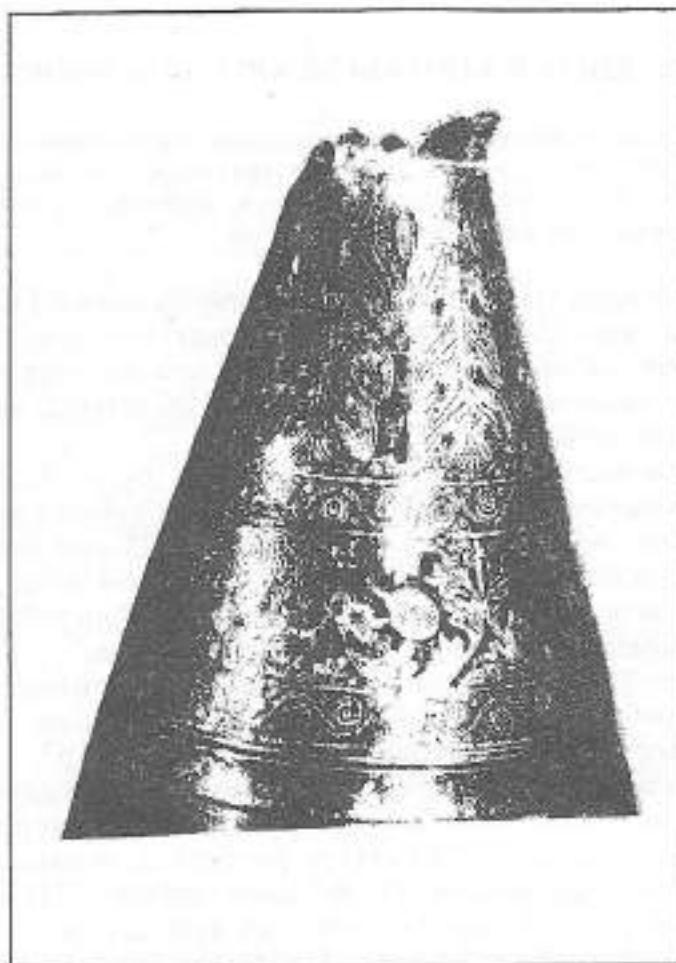
Знахідку в околиці Жигайлівки лише умовно можна визначати як "скarb", бо насправді це залишки багатого поховання якогось варварського вождя, цілком подібного до поховань біля Великих Камінців, Концептів, Вознесенки. Усі вони виявлені на берегах річок. Отже, Боромля не є винятком. На перший погляд, незрозуміло, як до цієї глухомані могли потрапити такі елітарні золотарські вироби.

Однак годі вбачати у цьому будь-яку випадковість: Східна Європа в даній частині не була диким полем, адже крізь неї пролягали важливі шляхи. Зокрема, чимало побачила вона в період Великого переселення народів. Якраз цією хвилею було занесено на берег Боромлі такий чудовий твір раннього царгородського золотарства, як згаданий глек. Здається, північніше ще не знаходили образи *"Іліади"* за тих історичних умов, котрі уможливили поховання поблизу Жигайлівки.

Срібні

М
Вони с
поперед
мене хв
а такожП
- №4. - С.
Пам'ятни
їсторич
ювелірн
продовжTh
The prob

О

Срібний глек-ваза з інкрустацією: верхня частини тулуза з орнаментальними мотивами

Мої фахові публікації "скарбу" було надруковано в 1984 та 1986 рр.¹ Вони стали певним кроком у студіях про ранньовізантійське золотарство, і попереду було чимало нових знахідок. Але ця посудина з берега Боромлі й досі мене хвилює: не лише чудовим мистецьким виконанням, а й історичною долею, а також тим, що з її оточення загинуло у знищенному археологічному комплексі².

¹Пучко В.Г. Серебряные кувшины из Жигайловки // Вестник древней истории. - 1984. - №4. - С.77-89; Он же. Ранневизантийский серебряный кувшин со сценами из "Илиады" // Памятники культуры. Новые открытия. - 1984. - Л., 1986. - С.382-395.

²"Невдовзі має бути надрукована розвідка "Жигайлівська знахідка та її культурно-історичний контекст". Як з'ясувалося, кілька років тому на місці знахідки згаданих давніх ювелірних виробів було проведено археологічні дослідження. Отже, вивчення матиме своє продовження, за яке, безперечно, заслуговує.

The famous treasure from Zhygailivka of Trostyanech region, found in 1964, is analyzed. The probable date of creation (year 400) is proved.

Отримано 7.06.2006.

КАЗАКОВ А.Л.

ЧЕРНІГІВ IX - ХІІІ ст. В КОНТЕКСТІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Розглядаються результати археологічних досліджень м. Чернігів у ХІХ-ХІІІ ст. Особлива увага надається вивченням чотирьох головних частин міста, житлових будівель, вулиць, ремесел, архітектурних комплексів різного призначення та некрополів.

Понад сто років триває археологічне вивчення одного з найбільших середньовічних міст Східної Європи - стародавнього Чернігова. Це не випадково, оскільки саме археологія дозволяє нам всебічно розглянути генезис таких складних державно-суспільних інституцій, якими були ранньофеодальні міста.

Практичне дослідження Чернігова почалось у 70-х рр. ХІХ ст. Одним з перших, хто звернувся до вивчення чернігівських старожитностей, був Д.Я. Самоквасов, який у 1872-1873 рр. розкопав відомий поховальний комплекс "Чорну могилу". Незважаючи на те, що наукові інтереси вченого обмежувались лише вивченням чернігівських курганів, його роботи поклали початок широкомасштабним археологічним дослідженням¹.

На початку 20-х рр. невеликі за обсягом, але з надзвичайно важливими результатами роботи проводив М.О. Макаренко, якого пікавила видатна пам'ятка давньоруської архітектури - Спаський собор 1036 р.²

У післявоєнні роки археологічне вивчення чернігівської монументальної архітектури продовжується. Зокрема, експедиція під керівництвом Б.О. Рибакова досліджувала в 1946-1947 рр. рештки Благовіщенської церкви 1186 р., а в 1956 р. - фундаменти Михайлівського собору 1174 р.³

У 50-60-х рр. давньоруські пам'ятки архітектури - Спаський, Успенський, Борисоглібський собори, П'ятницьку церкву - досліджував М.В. Холостенко⁴. Майже одночасно відбувається археологічне вивчення чернігівських міських районів - окольного граду, передгороддя⁵.

У 50-60-х рр. експедиція В.А. Богусевича охопила дослідженнями дитинець, окольний град, поділ⁶.

Наприкінці 70-х - початку 80-х рр. археологічні роботи в Чернігові проводить спільна експедиція Чернігівського історичного музею та Чернігівського педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка.

Найбільш результативними виявилися роботи в межах дитинця, де було досліджено церкву кінця XI ст. та рештки кам'яних воріт, що вели до князівського двору, а також групу грунтових поховань, які концентрувались біля церкви⁷.

Починаючи з середини 80-х рр. систематичні археологічні дослідження в Чернігові проводить експедиція під керівництвом автора⁸. За цей час широкомасштабні роботи проводилися і тривають в усіх історичних частинах міста - дитинці, окольному граді, передгородді та подолі.

Казаков Андрій Леонідович - кандидат історичних наук, доцент, начальник Чернігівської археологічної експедиції.

КАЗАКОВА Л.
Х ДЖЕРЕЛ
м. Чернігів у
ох головних
історичних

найбільших
того. Це не
розглянути
якими були

Х ст. Одним
тностей, був
оховальний
весі вченого
оти поклали

важливими
зла видатна
ументальної
рівництвом
ської церкви

Спаський,
послідкував
не вивчення
підженнями

в Чернігові
музею та

дитинця, де
що вели до
ентрувались

послідження
За цей час
их частинах

ук, доцент,

Результатом археологічного вивчення Чернігова є численні археологічні, архітектурні, похованальні комплекси, цікаві колекції знахідок.

Все це дозволяє пійти до вивчення надзвичайно важливих питань формування і розвитку ранньосередньовічного міста - історичної топографії, етнокультурного, соціально-економічного, адміністративно-політичного устрою та багатьох інших питань феодальної історії Київської Русі.

Враховуючи значний об'єм археологічних матеріалів, їх узагальнення можливе за принципом класифікації або типологізації. Таким чином, можна буде торкнутись найбільш важливих і суттєвих аспектів історико-культурного розвитку міста. У свою чергу групи археологічних матеріалів доцільно формувати за категоріями комплексів чи речових артефактів (житлові будівлі, оборонні укріплення, монументальні споруди, виробничі галузі тощо).

Уявлення про стародавню топографічну структуру міста сформувалось у вчених під впливом літописних згадок різних міських районів - дитинця, окольного граду, передгороддя та подолу. Всі вони дійсно згадуються різними літописами в різні часи. Відповідно до цього будувались наукові пошуки, і навіть деякі досліджені оборонні споруди гіпотетично можна ототожнити з літописними.

Археологічні матеріали свідчать, що Чернігів напередодні монголо-татарської навали складався щонайменше з чотирьох головних частин. Звичайно, що освоєння міської території відбувалось поступово. Деякі міські фортифікаційні лінії внаслідок різних факторів пришилили своє існування або втратили першочергові функції. Проте деякі, навіть внутрішньоміські, залишились існувати протягом всієї історії міста.

Чернігівський дитинець мав площа близько 16 га і розташовувався в південно-східній частині міста на правому березі р. Стрижені. З північного заходу його оточувало окольне місто (окольний град) площею 40 га. Під стінами дитинця та окольного міста, в напрямку південний захід - південь, розташовувався поділ, площа якого становила близько 50 га.

Із заходу, північного заходу та північного сходу до окольного міста прилягав найбільший міський район - передгороддя (понад 120 га). Останній район перетинав р. Стрижені і виходив на її лівий берег.

Оборонні споруди давньоруського Чернігова візуально простежуються в північно-західній частині дитинця та північно-східній частині окольного граду. Окрім цього, так звана Цитадель, що розташована в південній частині дитинця, також зберігає рештки знівелізованих валів та залишки рову, який заплив. Однак це додаткове фортифікаційне спорудження належить до пізньосередньовічної доби. Вірогідніше за все, що найбільш стародавніми укріпліннями є комплекс споруд, що складається з валу та ледве помітного рову в північно-західній частині дитинця. Епізодичні роботи, що проводились тут співробітниками Чернігівського національного архітектурно-історичного заповідника під керівництвом В. Я. Руденка 2005 р., виявили археологічні матеріали кінця IX - початку X ст.

Набагато краще досліджені укріплення чернігівського посаду. Окрім кількох ділянок внутрішніх тимчасових ліній укріплень, досліджено кілька ділянок стаціонарних споруд. Перша з них охоплювала незначну ділянку подолу, можливо захищала гавань, що розташовувалася впритул до підніжжя

дитинця. Комплекс складався з валу, рову та частоколу. Вал мав в основі ширину 13 м, рів - глибину понад 4 м, завширшки - 17 м. Спорудження цієї оборонної лінії відноситься до Х ст.

Друга, частково досліджена ділянка укріплень, розташована в південно-західній частині посаду і належить до оборонної системи окольного міста. Тут вдалося простежити рів та рештки дерев'яної башти.

Башта мала діаметр близько 5 м та потужний підкліт глибиною понад 2,6 м. Рів був викопаний на глибину 7 м і мав ширину не менше 15 м. Цей оборонний комплекс функціонував протягом X-XII ст.

Найбільш дослідженім є комплекс споруд XI ст. у північно-східній частині окольного міста. Оборонна лінія орієнтована по осі захід-схід. Східна частина доходила до р. Стрижень.

Ретельне вивчення цього комплексу дозволило здійснити його реконструкцію.

Найбільш вірогідно, що основу укріплень становили кліті зрубної конструкції, що являли собою своєрідний фундамент. По краю майданчика, де розташовувались зруби, знаходились потужні стовпи, які встановлені вертикально. Із внутрішньої сторони, поруч з ними, були горизонтально покладені колоди, які перетинали лаги на відстані 1,2-2,4 м одна від одної. Після зведення такого фундаменту були споруджені власне зруби. Розміри зрубів становили в середньому 2,2 м. Ці дерев'яні конструкції доповнювались широким (не менше 10 м) ровом, який, судячи зі стратиграфії, був заповнений водою. Найбільш ранній горизонт функціонування комплексу належить до Х ст.⁹

Аналіз археологічних та літописних джерел дозволив ототожнити даний оборонний рубіж із залишками укріплень окольного міста, що згадуються в літописі у зв'язку з подіями 1078 р.: "... Володимер же приступи
ко вратам восточным от Стрежени и отъя врата i отвориша град
окольный и позгнанъ"¹⁰

Наступна група археологічних джерел генетично пов'язана з укріпленнями і включає в себе кілька складових. Це міська забудова.

Стосовно давньоруського Чернігова виявилися певні особливості як конструктивного характеру булівель, так і загальній планіграфії міста.

Житлові будівлі хронологічно і конструктивно можна поділити на кілька типів. Загальним для всіх хронологічних етапів існування житлових комплексів Чернігова є розміри будівель. Вони коливаються в середньому від 2,5x3,0 м до 4,5x5,0 м.

В орієнтації переважають дві системи: орієнтація кутами або стінами по сторонах світу. Конструктивні особливості представлені будівлями землянкового чи напівземлянкового типу із заглибленим від 0,5 до 1,8 м. Такі будівлі в Чернігові переважають навіть у кінці ХІІ - на початку ХІІІ ст., коли на теренах Київської Русі пануючим типом житла стає наземна конструкція. У Чернігові наземні будівлі також зустрічаються, але набагато рідше. Переважна більшість жителів однокамерні, що мають вхід із південного, східного, південно-східного, або південно-західного боку. Зазвичай, це будівлі із земляною підлогою, проте подекуди простежена підлога дерев'яна. Починаючи з кінця Х ст. переважає традиція розташовувати піч біля входу,

челюстями повертаючи до входу. Серед житлових будівель, безперечно, пануючим типом є каркасно-стовпова конструкція. Але цей тип за характером улаштування стін поділяється на кілька підтипов.

Перший підтип - стіни між кутовими стовпами зроблені з дошок, до того ж дошки розташовані вертикально.

Другий - стіни зроблені з "горбілів" (поздовжно розколотих на дві частини колод), пласкою частиною в приміщення.

Третій варіант - каркасно-плетена конструкція. У цьому випадку стіна зроблена з вертикально вбитих у землю кілків, які поєднуються горизонтально вплетеною лозою. Після цього стіна обмазується глиною з внутрішньої сторони і ззовні.

Інший тип конструкції чернігівських житлових будівель характерний більше для наземних споруд, це зруби. Тут переважає конструкція в "обло".

Печі, що традиційно використовувались для приготування їжі та опалювання приміщення, були майже стовідсотково глинобитні, округлої форми. Їхній середній діаметр коливається в межах 1,0-1,20 м, висота - 0,7-1,0 м. Цікаво, що жителі Чернігова досить часто замуровували в черінь печі, каміння або розбитий посуд, а інколи, якщо була така можливість, пілінфу. Все це робило піч, по-перше, міцнішою, по-друге, така піч набагато довше утримувала тепло.

Господарські будівлі, які зазвичай розташовані поруч із житловими, також досліджені у Чернігові у великій кількості.

Це переважно легкі наземні споруди каркасно-плетеної конструкції, які мають в плані грушоподібну,ovalноподібну, довгу пряму або дещо викривлену форму довжиною 2,5-3,5 м.

Іх орієнтація, як правило, підпорядкована характеру місцевості чи плануванню забудови садиби.

Іншим типом господарських будівель є каркасно-стовпові або зрубні - квадратні та пілквадратні споруди, що мали досить глибокий льох.

Житлові та господарські будівлі поєднувались в єдині житлово-господарські комплекси, які можна назвати садибами. Такі садиби досліджені в Чернігові в різних районах міста.

Цікаво, що садиби звичайних городян межують із помешканнями, що належали заможним верствам населення.

Так, у 1987 р. у північно-західній частині чернігівського передмістя досліджено залишки принайменні чотирьох житлових і господарських комплексів, один з яких (садиба "Г") мав площу понад 900 кв. м¹. До її складу входило чотири житлових, одна виробнича та близько тридцяти господарських будівель. Існувала садиба досить тривалий час, щонайменше півстоліття, починаючи з кінця XI ст.

Три інші садиби, що існували паралельно і розташовувались поруч, цілком відрізняються від попередньої. Їхня загальна площа варієє в межах 100 кв. м. Структурно всі вони складаються з одного житла та двох-трьох будівель господарського призначення. В інших районах Чернігова також виявлені аналогічні господарсько-житлові комплекси площею біля 150 кв. м.

Таким чином, у садибній забудові Чернігова виділяються комплекси двох типів, які мають різну внутрішню структуру - прості та складні.

У свою чергу міські садиби замикалися вілповідною мережею вулиць. На ранніх етапах розвитку міста таку системність прослідувати складно. Проте зміни, що відбувались у феодальному суспільстві, зокрема в земельній власності, безперечно впливали і на форми закріплення певної території за певним власником. Ця власність підкреслювалась конкретними межами тієї чи іншої території.

Зазвичай, головні вулиці Чернігова XI - першої половини XIII ст. виводили до міських воріт. Останні, у свою чергу, розташовувались на дорогах, які вели в місто з інших міст.

У Чернігові відомі Київські та Любецькі ворота. окрім ділянки вулиць, уздовж яких розташовувались садиби, вже простежені.

Загальна ширина чернігівських вулиць, мається на увазі проїзна частина, коливається від 6 до 8 м. Окрім головних міських доріг досліджені й другорядні. Вони перетинали головні вулиці в різних напрямках, утворюючи, таким чином, міські квартали. Однак необхідно відзначити, що в той час суворої послідовності в сполученні головних та другорядних вулиць, а також чіткої пропорційності та геометричності в розташуванні вулиць та провулків не було.

Окрім цього, досить суттєво на планувальну структуру міста впливали торгівельні площі, церкви, монастири.

Серед пам'яток давньоруської монументальної архітектури, що збереглись, - Спаський, Успенський, Борисоглібський собори, Іллінська та Г'ятницька церкви - необхідно відзначити окрім категорію архітектурних комплексів, що виявлені та досліджені археологічно. Це Михайлівська церква та Благовіщенський собор, які згадувались вище у зв'язку з вивченням Чернігова Б.О.Рибаковим; рештки фундаментів двох монументальних культових споруд між Троїцько-Іллінським та Єлецьким монастирями (по вул. Сіверянська) та розвали пілінфи під Катерининською церквою, частково досліджені В.П.Коваленком; фундаменти давньоруської будівлі XII ст. на цитаделі дитинця.

Більш детально за останні роки вивчено церкву XI ст. у північно-східній частині дитинця та рештки воріт кінця XII - початку XIII ст. Останні розташовані неподалік від церкви, на південний схід від неї.

Це була невелика триапсидна чотиристовпна церква (14,9x11,8 м), побудована з пілінфи в техніці кладки зі скованим рядом на цемяночному розчині.

Від воріт, що, очевидно, були збудовані на початку XIII ст., залишилися лише дві паралельні стіни довжиною 7,5 м. Ширина проїзду між ними становить 3,5 м. Не виключено, що над воротами височіла надбрамна церква або ж дзвіници¹².

Деякі міські ґрунтові некрополі, а також розвали пілінфи, які знаходяться у різних районах міста, дають можливість зробити припущення про те, що існує ще кілька давньоруських пам'яток архітектури.

Зміни, що відбувались у техніці будівництва та архітектурних стилях, дають можливість прослідувати процес формування Чернігівської архітектурної школи. Надзвичайно цікавою та об'ємною є група археологічних джерел, яка характеризує ремесло стародавнього Чернігова. Численні знахідки різноманітних ремісничих інструментів, відходів, ремісничих комплексів говорять про потужний виробничий потенціал міста.

дережею вулиць. Прослідкувати їх, зокрема в підніжжя певної конкретної вулиці, можна буде, коли буде встановлено пам'ятник на честь відкриття міста.

Велика кількість деревообробних пристрій, а також деякі деталі ткацьких верстатів свідчать про те, що ця сфера діяльності (прядіння, ткацтво) була дуже добре знайома майже кожній сім'ї.

Власне, самі пристрій, їх заготовки, які виготовлені на токарному верстаті, вказують на те, що в місті була розвинута токарна справа. Це стосується також і деревообробки, оскільки деякі закриті комплекси містять горілий дерев'яний посуд, виготовлений на деревообробному токарному верстаті. Різниця від таких верстатів також не рідкість серед археологічних знахідок.

Найбільш масовим матеріалом під час розкопок, як відомо, є глиняний посуд. Про його місцеве виробництво свідчать відповідні комплекси. Гончарний горище, який у 1984 р. досліджено на південно-східному схилі окольного міста, неподалік від Катерининської церкви, є однією з таких знахідок. Він мав ямну конструкцію і містив кераміку першої половини Х ст. Загальний аналіз клейм на дензіях чернігівського глиняного посуду доводить їх відмінність від аналогічних типів тавр інших сусідніх міст та селищ. Ця обставина дає можливість стверджувати про місцеве, тобто чернігівське, походження глиняного посуду.

Залізоробна справа представлена залізними шлаками, зразками кричного заліза, які зустрічаються в усіх частинах міста. Це не дивно, оскільки потреба в залізних виробах була надзвичайно велика: сільськогосподарські знаряддя праці (наральники, чересла, коси, серпи тощо); зброя; численні побутові речі - замки, пожі, скоби, цвяхи; деревообробні інструменти та інш. - все це виготовлялось із заліза. Звичайно, переважна більшість цих виробів виготовлялась на місці чернігівськими ковалями. Про це свідчать окремі комплекси - ковальські майстерні, розкопані на території чернігівського посаду. Багато з речей, що виробляли міські кovalі, потребували додаткової слюсарської обробки, про розвиток якої свідчать знахідки таких інструментів, як напілок, пили по металу, точильні бруски та інші спеціальні пристрії.

Окрім цього, різноманітна колекція залізних виробів свідчить про глибоку внутрішню спеціалізацію фахівців-залізоробів (замочники, майстри по виготовленню ножів, сільськогосподарського реманенту, зброй тощо).

Однією з найбільш розвинутих галузей чернігівського ремісничого виробництва була ювелірна справа. Сьогодні відомо кілька рівнів ювелірної майстерності серед чернігівських майстрів від найпростіших технологій ліття по восковій моделі до використання найскладніших і най прогресивніших на той час європейських ювелірних прийомів: скань, зернь, тиснення, використання технології "на виплеск", чеканка, чернь; застосування багатоскладових об'ємних ліварних форм тощо.

Серед досліджених у Чернігові ювелірних майстерень домонгольського часу особливу увагу заслуговує комплекс поч. ХІІІ ст., що досліджено в південно-західній частині літописного передгороддя. Серед ювелірного реманенту тут знайдено понад 200 бронзових матриць, за допомогою яких виготовлялась найрізноманітніша ювелірна продукція, а саме: прикраси (колти, рясна, намиста різних типів, пластинчасті браслети); предмети

християнського культу (патільні хрести, кілька типів іконок); різноманітні підвіски, а також орнаментовані бляшки.

Окрім згаданої майстерні, в різні роки досліджень (1985 р.; 2003 р.; 2006 р.) на території стародавнього міста виявлені й інші комплекси, де працювали ювеліри (принаймні ще три майстерні). Все це говорить про значний попит на ювелірні вироби серед міського населення.

На користь цього свідчить кількість давньоруських скарбів, що знайдені в місті. Всього їх чотирнадцять. Звичайно, не всі вони містили речі місцевих майстрів, однак багато з коштовних речей, безперечно, можна віднести до місцевої художньої ювелірної традиції. Деякі з скарбів взагалі мали інше призначення, наприклад, грошові. Найбільшим серед них є скарб так званих Чернігівських гривен, який виявлено в центральній частині передмістя в 1998 р. Це найбільш повний у типологічному сенсі комплекс, який складався з гривен семи типів¹³.

Досить специфічну, але цікаву групу археологічних знахідок являють собою сферестичні матеріали. Сьогодні відомо щонайменше 16 булл. Це переважно князівські та єпископські печатки.

Серед знахідок останніх років можна відзначити буллу, що належала Святославу Ярославичу (знахідка 2003 р.). За своїм типом вона належить до печаток архаїчної традиції з патрональним зображенням.

Інша пам'ятка (знахідка 2004 р.) типологічно відноситься до так званих епіскопських булл. За аналогіями вона майже відповідає печатці з зображенням Феодосія.

До числа специфічних археологічних груп можна віднести геральдичні та епіграфічні матеріали. Перші представлені відповідними зображеннями князівської тамги, до того ж як у чистому, тобто цілком зрозумілому зображені, так і в стилізованому вигляді. Такі зображення зустрічаються на побутових речах, наприклад, на рибальських грузилах, на посуді у вигляді гавро, на підвісках, на торніях пілонів та інших предметах.

Епіграфічні матеріали частіше простежуються у вигляді надписів (графіті) на горицьках, амфорах, на церковних фресках тощо. Про відповідний рівень грамотності серед місцевих жителів можна судити по кількості писал, які є нерідкою знахідкою в Чернігові.

Одне з центральних місць в економічній структурі Чернігова, як і будь-якого іншого великого міста, займала торгівля.

Саме місто з його багатофункціональністю та різноманітними структурами розвинуло цю ланку, яка об'єднала між собою промисловість і сільське господарство. Розглядаючи цю проблему, слід відзначити, що в торгівлі середньовічного Чернігова в однаковій мірі були яскраво виражені тенденції розвитку як внутрішнього, так і зовнішнього пінків.

Археологічні матеріали дозволяють говорити принаймні про п'ять рівнів торгівельних стосунків: внутрішньоміську торгівлю, торгівлю між містом та сільською окрестою, міжміську торгівлю, міжрегіональні торговельні операції (наприклад, з містами Північної Русі) і найбільш масштабну - міжнародну торгівлю.

Можна обмежитись лише певними категоріями заходів, що дають нам досить чітке уявлення про напрямки міжнародних економічних зв'язків. Це

к); різноманітні керамічні вироби; залізний посуд, який використовувався неабияким попитом серед відповідних верств населення; гірський кришталль, бурштин, свинець, численні прикраси, візантійські хрести - енколпіони та інш. Це далеко не повний перелік археологічних матеріалів, виявлених у Чернігові. Незважаючи на відповідну економічну спрямованість міст Київської Русі - ремесло й торгівля, всі вони, навіть такі великі, як Київ, Новгород та інш., були досить тісно пов'язані з традиційними галузями діяльності місцевого населення: сільським господарством та промислами.

Чернігів не є виключенням у цьому сенсі, про що свідчить велика кількість артефактів.

Сільськогосподарські знаряддя праці зустрічаються в усіх районах міста. Це залізні наральники, чересла, мотики, оковки лопат, знаряддя збору врожаю - коси, серпи тощо. У деяких районах міста (окольний град) простежено навіть сліди оранки.

Рибальський промисел характеризується такими предметами: кам'яними та глиняними грузилами, залізними та рибальськими гачками та блеснами, острогами та гарпунами. Мисливський промисел найбільш показово простежується шляхом дослідження остеологічних матеріалів.

Характерно, що як дики, так і домашні тварини були не тільки йжею і знаходили широке застосування в господарстві, але й служили джерелом сировини для косторізного та шкіряного ремесел.

Оскільки віск і мед були одними з головних предметів імпорту Київської Русі, бортництво було досить розповсюдженим і популярним промислом для мешканців міста.

Категорія знахідок, що характеризує цей вид діяльності, обмежується, головним чином, спеціальними ножами-лопатками для підрізання сот, так званими медорізками. У Чернігові знайдена досить велика їх кількість, всі вони однотипні.

Остання група археологічних джерел займає надзвичайно важливе місце в системі комплексного вивчення ранньосередньовічного міста Східної Європи. Це могильні старожитності.

Дослідження чернігівських некрополів дає можливість не тільки простежити еволюцію похованого обряду одного з найбільших східнослов'янських міст Київської Русі, але й розглянути цілу низку питань, що давно цікавлять археологів. Це етнокультурний, соціальний склад населення великого міста, статево-вікова характеристика померлих, етнодемографічна ситуація тощо.

Топографічно чернігівські некрополі розташовані майже в усіх районах міста. Найбільш стародавня курганна група знаходилася неподалік від Спаського собору, на території дитинця.

Найбільш численний курганий некрополь міститься на території Болдиної гори, де і сьогодні нараховується понад 200 курганих насипів, серед яких найбільшими є Безіменний та Гульбище.

Інша велика курганна група на чолі з Чорною могилою розташована біля Єлецького монастиря. Починаючи від Чорної могили, ланцюг курганих

насипів перетинає місто (за стінами окольного граду) і доходив до р. Стрижень. Тут поховання простежуються і на лівому березі р. Стрижень. Це дві відомі групи - Стрижнівська курганна група та "Старе кладовище в берізках".

Інша череда курганів простежується в північно-західному напрямку, можливо, вздовж давньої міської дороги на Любеч.

На лівому березі Стрижня, в урочищі Ялівщина розташована ще одна курганна група.

Останній курганий масив ще в XIX ст. простежувався на західній околиці стародавнього міста - "Олегово поле".

Як вже відомо сьогодні, головний грунтовий некрополь Чернігова змінив південно-західну частину міста за межами окольного граду.

Окрім цілісного грунтового поховального масиву, в Чернігові простежуються невеликі за обсягом так звані локальні кладовища, можливо, сімейні, а також приходські цвинтарі біля храмів. Одне з них виявлено на території колишнього окольного міста в 1985 р.¹⁴

Загалом, за останні 20 років у Чернігові досліджено понад 1000 давньоруських грунтових поховань. Всі вони здійснені за християнським православним обрядом, однак виділяється певна категорія поховань із яскраво вираженими язичницькими рисами. Це, наприклад, типові християнські поховання, які інтенсивно посипані вугіллям. Або поховання, також християнського змісту, але зі спаленою вже в поховальній ямі труною та небіжчиком.

Зустрічаються іноді поруч із звичайними християнськими комплексами порожні ями. Вони мають традиційну орієнтацію захід-схід, де кістяк відсутній, а замість нього дно могильної ями інтенсивно посипане вугіллям та інш.

Отже, тривале археологічне вивчення Чернігова IX - першої половини XIII ст. зробило що категорію джерел головною у розв'язанні багатьох питань, пов'язаних із дослідженням феодальних міст Київської Русі. Їх систематизація та детальний розгляд дозволять відкрити нові сторінки історико-культурного розвитку одного з найбільших міст середньовічної Східної Європи, визначити тенденції динаміки загальноруського характеру або, навпаки, місцевого порядку.

¹⁴ Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. - М., 1908. - 271 с.; Он же. Могильные древности Северянской Черниговщины. - М., 1917. - 104 с.

¹⁵ Макаренко М.О. Білі Чернігівського Спасу // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляд, розмітки, матеріали. - К., 1928. - С.184-196.

¹⁶ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1949. - Т.11. - С.7-99; Он же. Отчет Советско-Болгарской экспедиции // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1956/24. - №2646.

¹⁷ Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г.Чернигове (1953-1954 гг.) // Советская археология. - 1956. - Т.26. - С.271-292; Холостенко Н.В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. // Архитектурное наследство. - 1969. - №15. - С.51-67.

¹⁸ Рыбаков Б.А. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г. // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1959/20. - №3358.

¹⁹ Богусевич В.А. Работы Черниговской экспедиции // Археологичні пам'ятки УРСР. - 1952. - Т.3. - С.109-122; Він же. Археологичні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // там само. - Т.5. - С.5-11; Он же. Раскопки в Чернигове // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. - 1955. - №4. - С.9-11.

²⁰ Коваленко В.П., Карнабеев А.А. Охранные работы в Чернигове // Археологические открытия 1979 года. - М., 1980. - С. 297-280; Коваленко В.П. Исследования в Чернигове //

Археологічні дійниці //
"Ка
ХІІІ вв. // Г
Оборонний
- С.15-21; І
VI Міжнарод
А. Жаров //
"Ка
стародавн
"По
летопись в
"Ка
Проблемы
"Ко
археологі
"Ка
- №2. - С.48
"Ко

The
Special att
architectur

Онр

о. Стрижень. Відомі групи дитинця // Археологічні відкриття 1984 року. - М., 1986. - С. 245-247; Он же. Раскопки на Черніговському

Казаков А.Л. К вопросу об усадебной застройке Черниговского Передгорья XI-XIII вв. // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 23-28; Він же. Оборонний комплекс XI ст. Чернігівського посаду // Чернігівська старовина. - Чернігів, 1992. - С. 15-21; Він же. Чернігівський некрополь X-XIII ст // Тези допонідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології, Новгород, 1996. - К., 1996. - С. 83-85; Казаков А., Жаров Г. Клад гривен из древнего Чернигова // Древний мир. - 2001. - №2. - С. 48-49.

⁹Казаков А.Л. Оборонний комплекс XI ст. Чернігівського посаду // Чернігівська старовина. - 1992. - С. 15-21.

¹⁰Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Сузdalская летопись по Академическому списку. - М., 1962. - Стб. 201.

¹¹Казаков А.Л. К вопросу об усадебной застройке черниговского предградья // Проблемы археологии Южной Руси. - К., 1990. - С. 23-27.

¹²Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. - К., 1990. - С. 15-23.

¹³Казаков А., Жаров Г. Клад гривен из древнего Чернигова // Древний мир. - К., 2001. - №2. - С. 48-49.

¹⁴Коваленко В.П. Уксл. соч. - С. 20.

The results of archaeological researches in Chernihiv in XIX-XXI cent. are viewed. Special attention is given to the four main parts of the town, dwellings, streets, crafts, architectural systems of different purposes, necropolises.

Отримано 21.06.2006.

КЕДУН І.С.

ОСОБЛИВОСТІ ТОПОГРАФІЇ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ

Розглядаються результати археологічних досліджень поселення XI-XIII ст. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

Археологічні дослідження Новгорода-Сіверського дозволяють повторному поглянути на історичну топографію цього міста.

Метою роботи є спроба визначення походження та призначення поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в період XI-XIII ст.

Спасо-Преображенський монастир розташований на 4 км нижче дитинця стародавнього Н.-Сіверського, на високому обривистому березі Десни. Його загальна площа становить близько 7 га.

Достовірні відомості про час заснування монастиря не збереглись. Літературна традиція, що спирається на місцеві легенди та перекази, відносить його виникнення до XI - початку XII ст.¹ У той же час документально виникнення монастирського комплексу засвідчується лише з XVI ст.² Сучасний архітектурний ансамбль склався протягом XVI-XX ст.

Відповідно до загальноприйнятої в історіографії версії, монастир побудовано в давньоруський період, приблизно в XI-XII ст.

А.В.Куза, аналізуючи результати археологічних досліджень, відносив його заснування до XII ст., при цьому не виключаючи можливе розташування на цій території заміської резиденції новгород-сіверських князів³.

Археологічні дослідження монастиря розпочалися у середині XX ст. Так, під час проведення реставраційних робіт у Спасо-Преображенському монастирі архітектор М.І.Холостенко провів розкопки і виявив фундаменти храму кінця XII - початку XIII ст.

Досліднику вдалось простежити майже всю західну стіну храма. Його заснування він відносив до XII ст.⁴

У 80-х рр. ХХ ст. розкопки на території монастиря здійснювалися спільною експедицією Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР, Чернігівського історичного музею під керівництвом А.В.Кузи. Розкопки дали можливість майже повністю дослідити розташування собору.

На основі аналізу клейм, зафікованих на уламках піліфи, вченими була висунута гіпотеза про заснування храму князем Ігорем Святославичем⁵.

На думку більшості вчених, собор згорів під час монгольської навали разом із дитинцем міста.

У 1996-1998 рр. у монастирі проводилися охоронні археологічні дослідження під керівництвом А.Л.Казакова. Результатом розкопок стало відкриття комплексу будівель X-XII ст.⁶

У 2003-2004 рр. археологічні дослідження монастиря були продовжені експедицією Охоронної археологічної служби ІА НАН України.

Кедун Іван Станіславович - асистент Ніжинського національного педагогічного університету ім. М.В. Гоголя.

Н
рештки
плані ч
Виявле
та дітей
будівля

В
(А.Л.К
менше

Ш
подібну
в плані
при роз
відсутн
не можа

С
точильн
склянот
останні:
карбова
срібний
зональн
коштовн

Аз
знаків н
на те, щ
ансамбл
дерев'я
приміте

Вс
поселен
давньор
ХVII-X

От
З1
боку зах
За
поселев

На
частині
заселено
південн
територ

Ко
цілком с

*В
люб'язно

КЕДУН І.С.
БКОГОXI-XIII ст.
астира.

ляють по-

значення
жинськогокм нижче
ому березібереглись.
перекази,
й же час
ться лише
VI-XX ст.
манастир, відносив
ташуваннянні ХХ ст.
кенському
ндаменти

ама. Його

новалися
АН УРСР,
опки далиними була
зичем'.

кої навали

сологічні
пок стало

родовоженні

онального

Найбільш цікавим об'єктом, що був досліджений у ході робіт, виявилась рештки давньоруської монументальної кам'яної споруди. Це прямокутна в плані чотирьохстовпна будівля 12,5x15,5 м (по зовнішньому периметру). Виявлені під час дослідження сліди сильної пожежі, кістяки загиблих жінок та дітей, характер знайденої матеріалу - все це свідчить, що, скоріше за все, будівля була спалена монголами у 1239 р. під час штурму Н.-Сіверського.

Враховуючи архітектурні особливості споруди, дослідники (А.Л.Казаков та О.Є.Черненко*) припускають наявність кількох, не менше двох, поверхів цієї будівлі?

Що ж до історичної інтерпретації комплексу, то вона мала класичну, подібну до вже відомих споруд XII-XIII ст., архітектурну форму. Це прямокутна в плані чотирьохстовпна конструкція з купольним перекриттям. До того ж при розкопках знайдені чисельні фрагменти фресок. Проте, враховуючи відсутність обов'язкових елементів храмової архітектури, зокрема апсид, її не можна віднести до типових зразків купольного будівництва.

Серед речових знахідок велику кількість складають побутові предмети: точильні бруски, шиферні пряслиця, рибальські гачки, уламки металевого та скляного посуду, ножі, залізні вушка відер, а також жіночі прикраси. Серед останніх на особливу увагу заслуговують: срібний перстень, орнаментований карбованою геометричною розеткою з розташованим усередині хрестом; срібний пластинчастий браслет, декорований гравірованим з позолотою зональним орнаментом; срібні дужки підвісок; срібний колг тощо. Наявність коштовних прикрас свідчить про відповідний соціальний статус загиблих.

Аналогічна з собором техніка кладки, майже ідентична плінфа, схожість знаків на цеглі, близька хронологічна ситуація побудови та загибелі вказують на те, що на певному етапі обидві пам'ятки складали єдиний архітектурний ансамбль. Серед комплексів, відкритих 2003 р., є залишки досить потужної дерев'яної огорожі у вигляді частоколу. Не виключено, що це залишки примітивних оборонних споруд.

Всі ці факти дозволяють припустити, що на цій території існувало поселення Х-ХIII ст. Проте, на жаль, дослідникам не вдалось зафіксувати давньоруський рів. Можливо, він був засипаний під час будівництва у XVII-XVIII ст.

Отже, існування тут давньоруського поселення цілком імовірне.

З трьох боків його площаця була захищена географічно. З напільногого боку захищали штучні укріплення.

За матеріалами розкопок зрозуміло, що територія давньоруського поселення була дещо меншою за пізньосередньовічну.

Наявність культурного шару XII-XIII ст. у центральній та північній частині сучасної монастирської території вказують на інтенсивний рівень заселеності цих ділянок. Проте наявність підйомного матеріалу XII ст. в південному та південно-східному напрямах свідчить про те, що поступово територія поселення зростала.

Комплексний аналіз даних дозволяє вважати припущення А.В.Кузи цілком слушним.

*Висловлюю щиру подяку авторам розкопок О.Є.Черненко та А.Л.Казакову за люб'язно надану можливість скористатися матеріалами їхніх досліджень.

Наявність археологічних об'єктів X ст. вказує на час заселення даної території. Однак розквіт поселення відбувається в XII–XIII ст.

Саме в цей період тут будуються дві монументальні споруди, укріплення і поселення набуває ознак адміністративно-політичного центру. Середина XIII ст. є періодом загибелі поселення внаслідок монголо-татарської навали.

Таким чином, зазначене поселення, напевно, виконувало адміністративну функцію. Однак наявність кам'яного храму зробило його одночасно і релігійним центром. Можливо, саме цей факт у майбутньому і став причиною виникнення тут монастиря.

¹ Венедикт (Бурковский). Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря // Черниговские Епархиальные известия. - 1861. - №1. - С.33.

²Лашкарёв П.А. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского // Труды XI Археологического съезда в Казани. - К., 1902. - С.164.

³Книга А.В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь. Город. Замок. Село. - М., 1985. - С. 73.

⁴Коваленко В.П. Спасский собор XIII в. в Новгороде Северском // Новгород-Северскому - 1000 лет // Тезисы докладов областной научно-практической конференции. - Чернигов, 1989. - С.47.

¹Куза А.В., Коваленко В.П., Моча А.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху "Слова о полку Игореве" //Чернигов и его округа в IX-XIII в. - К., 1988. - С. 56-63.

Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження 1996 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. - НА ІА НАН України, ф.е. 1996/86.

¹Черненко О.Є., Казаков А.Л. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Сумська старовина. - 2005. - №ХV. - С.199.

¹ Коваленко В. П. Указ. соч. - С.47; Черненко О. Е., Казаков А. Л. Указ. пропт. - С.199.

The results of archaeological researches of the settlement of the XI-XIII cent. on the territory of Novgorod-Siversky Spaso-Preobrazhensky monastery are investigated.

Отринято 14.06.2006.

ПЕРСОНАЛІЇ

НІМЕНКО Н.А.

**З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРОФЕСОРА М.О.МАКАРЕНКА НА ЗВЕНИГОРОДЩИНІ**

Вперше на основі матеріалів фонду Всеукраїнського Археологічного комітету Наукового архіву Інституту археології НАН України, зокрема листування М.О.Макаренка та директора Звенигородського музею С.М.Терещенко з ВУАК, списку речей, знайдених під час розкопок, комплексно розглядається історія археологічних досліджень проф. М.О.Макаренка на Звенигородщині у 1926-1929 pp.

Довгий час окремі питання історії України, зокрема регіональної історії, залишалися поза увагою дослідників. Це й не дивно. Адже в умовах тоталітарної системи перевага надавалася вивченю загальнодержавних питань та проблем. Деякі аспекти історичного розвитку замовчувалися в силу політичних міркувань і навіть були небезпечними для дослідників. Це, в першу чергу, історія репресованих представників “розстріляного Відродження” та їхнього наукового доробку.

Наприкінці ХХ ст. значно активізувалися наукові пошуки з історії становлення краєзнавчих осередків та ролі окремих вчених у розвитку різних аспектів регіональної історії.

Це стосується, перш за все, подій 20-30-х рр. ХХ ст., коли створювалися перші музеїні установи, формувалися нові напрямки наукових досліджень і особливої актуальності набули пам'яткохоронні заходи щодо пам'яток історії та культури, які гинули під руйнівною хвилею війн, революцій, безвладдя, непрофесійності та байдужості людей.

З метою збереження унікальної історичної спадщини країні представники української науки намагалися об'єднатися у загальнодержавні та регіональні наукові осередки й спрямувати свої зусилля на виявлення та дослідження археологічних, архітектурних та мистецьких пам'яток минувшини.

Координуючим центром стала Українська Академія наук з її численними комітетами та комісіями, серед яких провідну роль відігравав Всеукраїнський Археологічний комітет (далі - ВУАК). Згодом більшість його представників зазнала утисків та репресій з боку влади, а деякі як “вороги народу” за “участь у контрреволюційних організаціях” загинули у концтаборах.

Серед останніх і видатний археолог, мистецтвознавець та пам'яткохоронець Микола Омелянович Макаренко. Його ім'я та науковий доробок все частіше стають об'єктом досліджень, відкриваючи все нові сторінки біографії вченого¹. Але деякі з них все ще залишаються майже невідомими і потребують додаткових досліджень. Тож, наша мета - на основі нових документів спробувати ліквідувати “білу пляму” в історії археологічних досліджень М.О.Макаренка на Звенигородщині, тим більше, що вони пов'язані з іменем

Німенко Наталія Анатоліївна - старший науковий співробітник Сумського державного університету.

Софії Мефодіївни Терещенко, репресованої у справі СВУ за “контрреволюційну діяльність”. Отже, 1922 р. у с.Звенигородка Уманської округи на основі художньої школи було створено перший музей. Його засновником і директором була С.М.Терещенко. Все життя вона захоплювалася етнографією, проводила експедиції по Звенигородщині з метою дослідження народних звичаїв місцевих мешканців, чому присвятила кілька наукових статей. У 1927 р. була навіть обрана дійсним членом Етнографічної комісії ВУАН.

Розуміючи важливість всебічного дослідження краю, у листопаді 1926 р. вона листовно звернулася до Археологічного відділу ВУАК з проханням розглянути питання щодо проведення археологічних досліджень на Звенигородщині та виділення для цього відповідних коштів. Уже в грудні 1926 р. на чергових зборах Археологічного відділу це питання викликало жваве обговорення.

Для визначення масштабів проведення дослідів було вирішено доручити М.О.Макаренку “скласти записку, в якій зазначити археологічні пам’ятки на Звенігородщині”, а також Президії ВУАК порушити клопотання перед Звенигородським виконкомом про асигнування коштів на проведення робіт на підставі “записки М.О.Макаренка”².

Таким чином, остаточне вирішення питання про доцільність розкопок на Звенигородщині покладалося саме на М.О.Макаренка. І вже 5 грудня він направляє до Археологічного комітету листа, в якому не тільки висловлює міркування з приводу майбутніх досліджень, а й пояснює необхідність втручання ВУАК у вирішення цього питання.

Так, вчений пише, що у минулому році голова міськвиконкому дав згоду виділити необхідну суму грошей для проведення розкопок, але цього не сталося “з огляду на те, що голова, який прихильно ставився до справи, був заміщений другим, який в цій справі нічого не розуміє”. І це незважаючи на те, що “територія Звенігородщини вкрита різними... пам’ятками старовини”, які “не тільки знаходяться, а й псуються”³. А далі вчений наголошує на тому, що не тільки працівники місцевого музею, а й учні школи, інтелігенція зацікавлені у проведенні археологічних досліджень, висловлюють бажання надати допомогу.

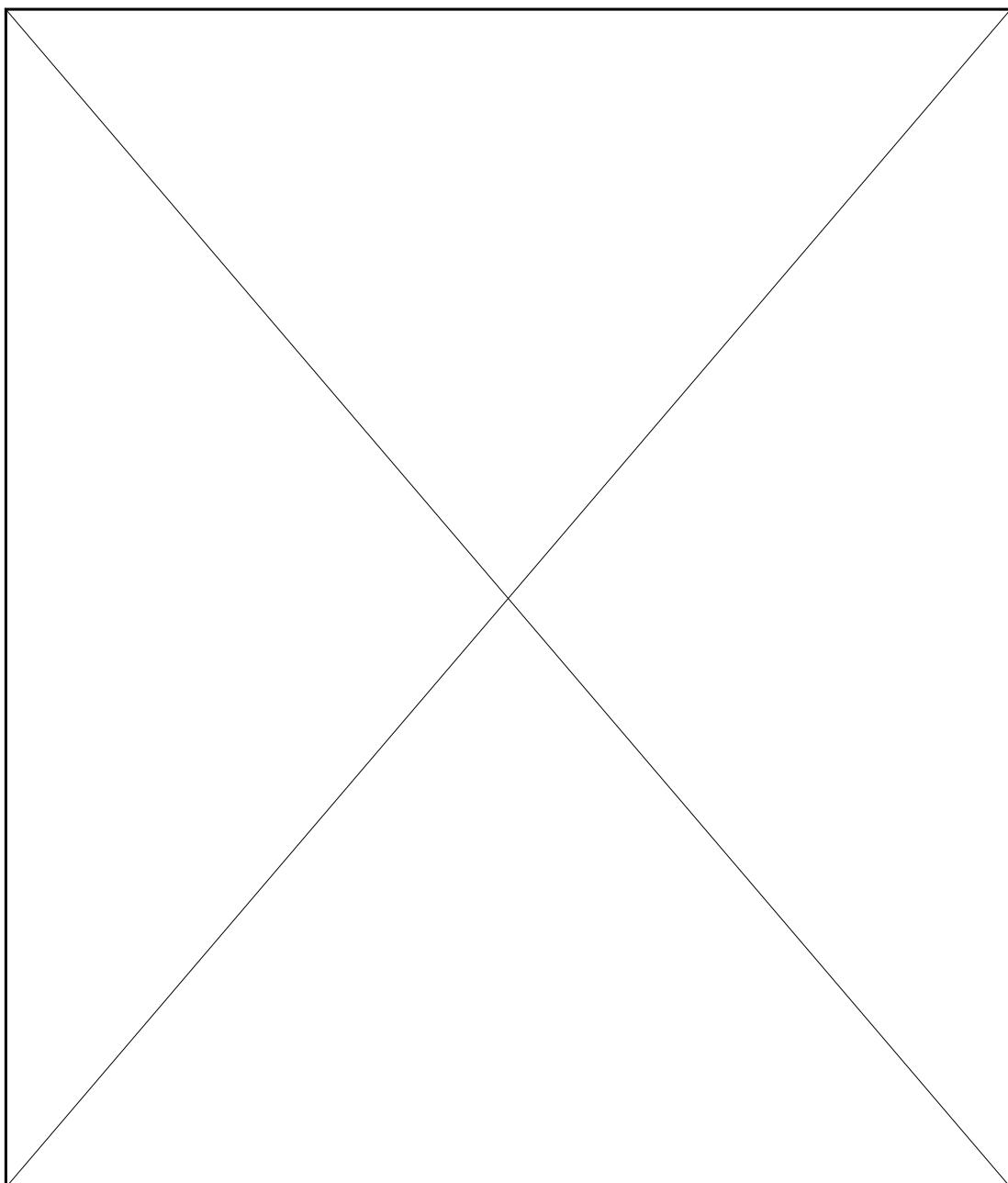
Тож, М.О.Макаренко пропонує не тільки звернутися до Звенигородського виконкому з відповідним проханням, але й ВУАК виділити хоча б невелику суму для наукових досліджень в окрузі.

Не дивно, що “записка” вченого і висловлені в ній зауваження викликали у членів ВУАК зацікавлення, і на черговому засіданні під час обговорення питання вони звернулися до Миколи Омеляновича з пропозицією надати більш детальну інформацію щодо археологічних пам’яток Звенигородщини⁴.

Зрозуміло, що після детального вивчення історії питання, обґрунтування своїх висновків вчений, ймовірно, сподівався на те, що саме він очолить археологічні дослідження в окрузі. Але з різних причин вирішення питання про розкопки на Звенигородщині у 1927 р. обмежилося лише листуванням.

Наприкінці 1927 р. до ВУАК надійшла заява від С.М.Терещенко, в якій вона просила видати їй відкритий лист на проведення археологічних робіт у кількох населених пунктах Звенигородщини, де за різних обставин було

знайдено фрагменти посуду трипільської культури. Тут же вона повідомляла, що місцевий виконком виділив 400 крб. на дослідження 1928 р.⁵ Відповідаючи на заяву, ВУАК звернув увагу респондента на те, що “з огляду на особливу вагу дослідів на Звенігородщині й недостатнє її дослідження” необхідно обов’язково залучити “фахівця-археолога” з Києва, який не тільки розробить план розкопок, а й поставить їх на “міцний ґрунт”, а також для координації дій та цільового використання перевести кошти на рахунок комітету⁶.

Заява С.М.Терещенко до ВУАК про видачу їй відкритого листа. 1928 р.

Листування, як і події, що сталися згодом, викликає подвійне почуття: з одного боку - зацікавлення від можливості простежити за перипетіями навколо археологічних досліджень 1928 р. на Звенигородщині, з іншого - подив, адже у кожному рядку відчувається внутрішня напруга, ймовірно - особиста неприязнь С.М. Терещенко до М.О. Макаренка.

Так, одержавши лист-відповідь від ВУАК, директор Звенигородського музею вже через кілька днів листовно повідомила комітет, що вдячна за пропозиції, повністю з ними погоджується, "ласкаво просить" комітет взяти участь у розкопках. Більше того, від імені музею просить направити для цього "шановного Миколу Омеляновича Макаренка, якого Музей чекає третій рік, але за браком коштів неможна було розпочати розкопок"⁷. Нагадаємо, що вчений одержав пропозицію від ВУАК ознайомитися з матеріалами стосовно Звенигородки лише у грудні 1926 р., тобто мова йшла лише про визначення рівня археологічного обстеження та перспектив на наступний 1927 р. Тож не зрозуміло, що мала на увазі С.М. Терещенко, коли писала, що Макаренка чекають третій рік. Більше того, питання про фінансування досліджень вирішувалося лише місцевим або окружним виконкомами, тобто вчений і до цього не причетний. Таким чином, ми можемо констатувати - тон листа занадто емоційний. І це незважаючи на те, що вони були знайомі.

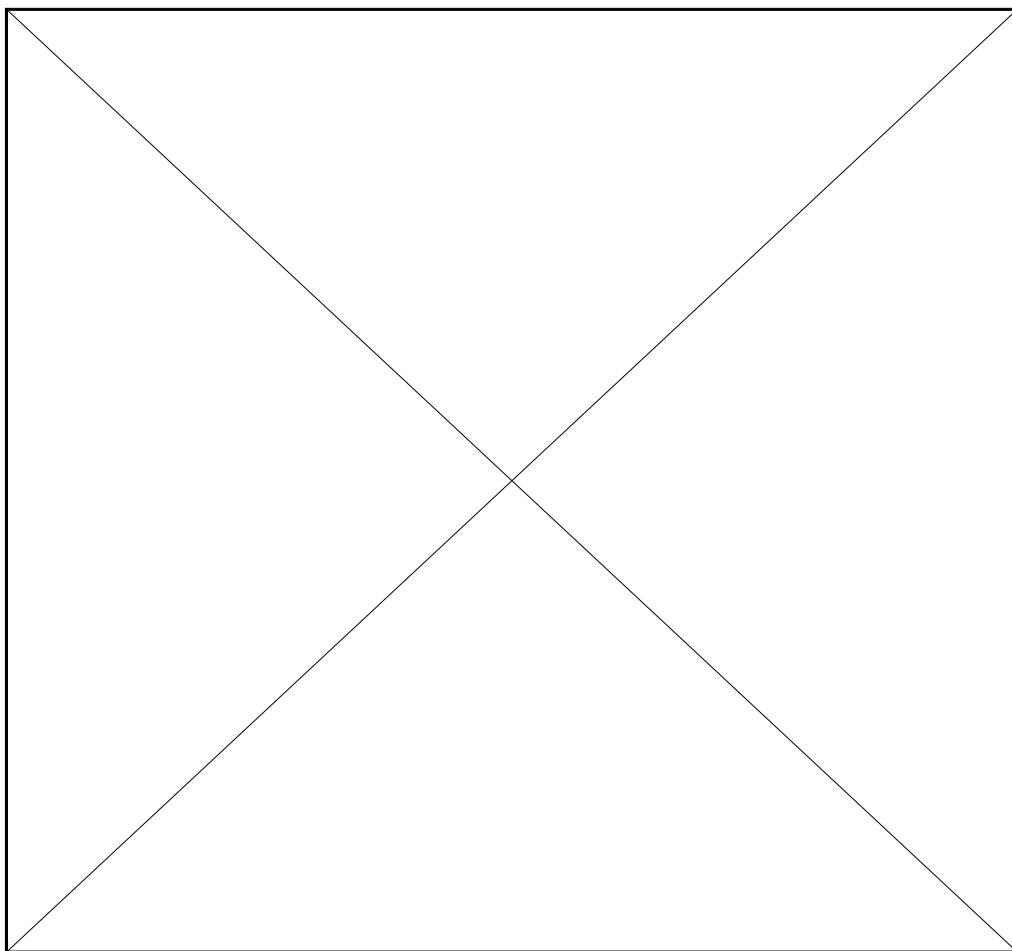
Про першу зустріч ніяких відомостей ми не знайшли, а влітку 1927 р. на похороні професора Д.М. Щербаківського вони зустрілися як давні знайомі, М.О. Макаренко навіть запросив її додому. І це при тому, що він дуже обережно ставився до людей, особливо після трагічних подій 1925 р., коли його вперше було безпідставно звинувачено в антирадянській діяльності. Більше того, М.О. Макаренко відвівто висловлював свої думки з приводу загибелі Д.М. Щербаківського, як напишe згодом С.М. Терещенко - "було чути нарікання на владу", зачитував копію останньої записки померлого, в якій лунали звинувачення на адресу влади та окремих її представників. Все це свідчить про довіру до гості⁸. Чим же тоді викликані такі зміни у стосунках? Професійний конфлікт? Але це нелогічно, адже вони не могли бути конкурентами, хіба що С.М. Терещенко все ще сподівалася отримати дозвіл на проведення самостійних археологічних досліджень.

Врешті-решт, у березні 1928 р. Археологічний відділ ВУАК порушує клопотання про видачу М.О. Макаренку відкритого листа на право проведення "рекогносцировок, розвідок та розкопів в межах Звенигородського р."⁹. Цікаво, що у той же час вчений отримав відкриті листи з аналогічним формулюванням стосовно Луганщини (№147), Ніжинщини (№148), Прилуччини (№149), Роменщини (№150), Сумщини (№151), Звенигородщини (№154), Полтавщини (№155), Одещини (№157) та інш., причому у клопотаннях про їх видачу вказувалися археологічні культури: "могили мідяно-бронзової доби", "городища", "кургани і городища різних культур", "трипілля", "скитська культура", інколи вказувалися джерела фінансування¹⁰.

Така кількість відкритих листів, виданих на ім'я одного дослідника (ця практика спостерігалася і стосовно інших вчених), є, скоріш за все, результатом невпевненості у фінансуванні робіт з боку місцевих виконкомів. Про це свідчать і посилання на джерела фінансування. Ймовірно, так ВУАК намагався: по-перше - привернути увагу, хоча б листовно, до об'єктів, що потребували не тільки обстеження, а й охорони; по-друге - використати вже

виділені кошти і залучити місцеві органи влади до співпраці; по-третє - забезпечити роботою археологів, які, до речі, далеко не всі отримували заробітну плату в комітеті через постійні реформування та скорочення штатів. Тож, ВУАК і не сподівався, що за усіма виданими відкритими листами будуть проведені археологічні та мистецтвознавчі дослідження.

Тож, для проведення розкопок під керівництвом М.О.Макаренка на рахунок ВУАК надійшли кошти від Звенигородського, Полтавського, частково - Сумського виконкомів. Але вчений їх не отримав своєчасно і наприкінці травня звернувся з відповідною заявою до Археологічного комітету, зазначивши, що збирається виїхати до одного із зазначених районів найближчими днями¹¹.

Заява М.О.Макаренка до ВУАК про виділення коштів на археологічні дослідження. 1928 р.

Питання про розподіл асигнувань викликало жваве обговорення на Зборах Президії ВУАК, причому рішення, які ухвалювали, не завжди позитивно впливали на вирішення проблеми, давали підстави для суперництва між дослідниками. Так, щодо коштів, виділених Полтавським ОВК для проведення археологічних та мистецтвознавчих досліджень, пропонувалося “*порозумітися*” М.О.Макаренку та С.А.Таранушенку¹².

Незважаючи на безліч перешкод, влітку 1928 р. М.О.Макаренко все ж провів розкопки пам'яток трипільської культури біля с.Чичиркозівка та Неморож на Звенигородщині. Серед матеріалів, зібраних біля Чичиркозівки, були фрагменти різноманітного посуду зі світлої, червоної, коричневої, "брунатної", "червоно- та жовто-брунатної" глини, "рожевого кольору з реєштками розпису", серед яких "мальовані" чорною, червоною різних відтінків фарбами (уламки "верхніх частин" мисок, "рубчастого посуду з ямками на плечах", тонко- та товстостінного посуду, дінця, "вінця" та інш.), уламки кісток, зразки долівки, оброблені камені різної форми і призначення, знаряддя праці з кременя (скребки, ножі тощо), уламки фігурок, численні зразки печини, в тому числі з відбитком дерева. Серед індивідуальних знахідок особливий інтерес становлять "четирьохкутна посудина з легким поглибленням в середині на ножках", уламки горщиків з вушками, кремневі скребки та ніж, глиняні грузила, пряслице з рештками лаку тощо.

Що ж до матеріалів, зібраних біля Неморожі, слід вказати, що їх було значно менше, ніж з попередніх розкопок (за описом - 17 позицій), але вони мають неабияку наукову цінність. Окрім знахідок, аналогічних Чичиркозівським, були виявлені металеві предмети (спіральне "бронзове кільце" та браслет, залишний ніж з кістяною ручкою, фрагмент залишного браслета тощо), вироби зі скла синього та червоного кольорів ("бісерники, вкриті патиною", 2 синіх "кубички", 4 синіх намистини з білими кружечками, 1 намистина червоного кольору та безліч уламків), напівдорогоцінного каменя (сердолікова кругла намистина)¹³.

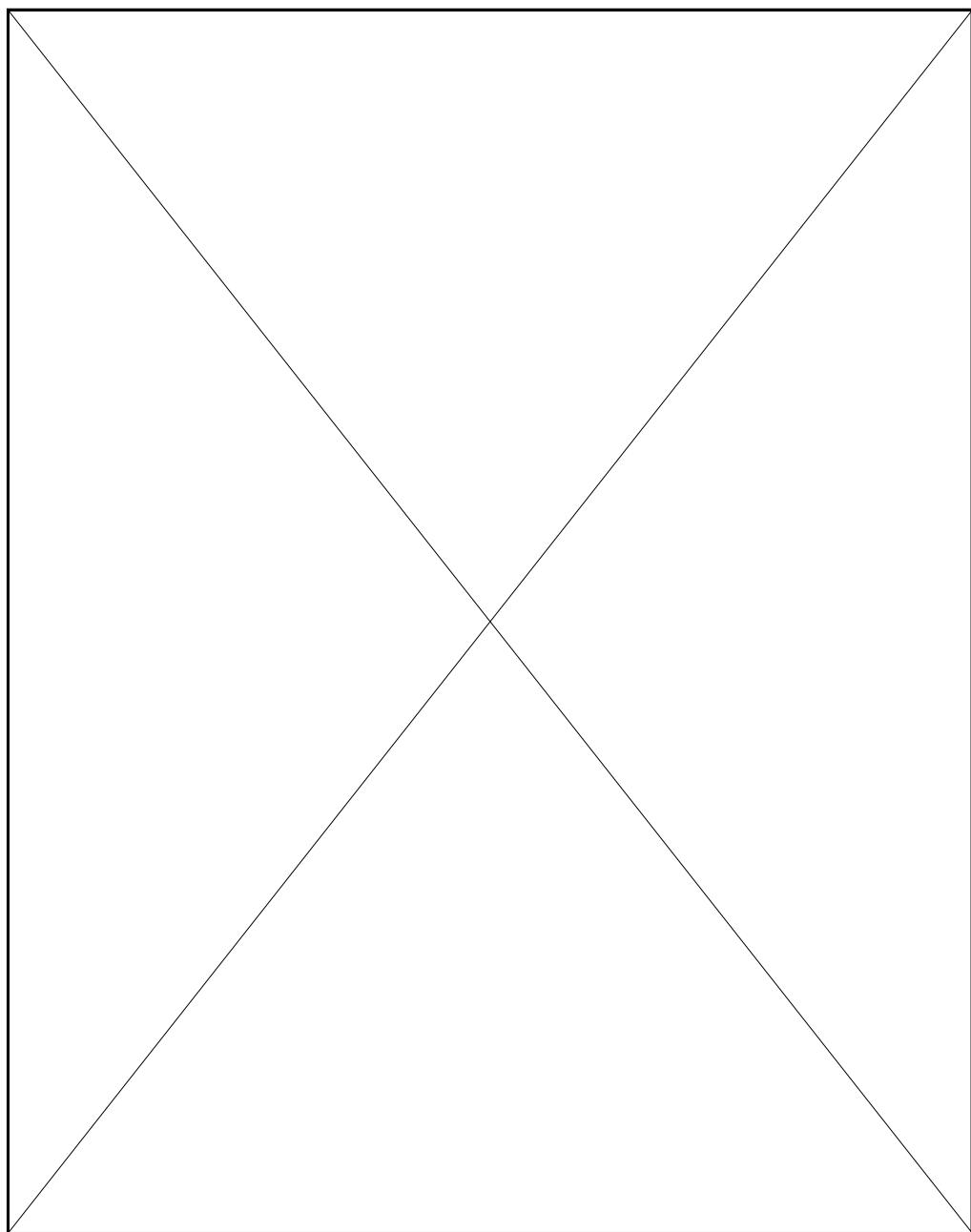
Весь зібраний матеріал був переданий до місцевого музею, а згодом 6 "скриньок" з уламками посуду були відправлені вченому на адресу ВУАК для подальшої обробки¹⁴.

На початку 1929 р. М.О.Макаренко звітував перед ВУАК і письмово - перед Звенигородським ОВК про витрачені кошти, що ж до оприлюднення наукових результатів проведених робіт - справа вирішувалася дуже повільно. ВУАК звернувся до вченого з проханням прискорити опрацювання матеріалів і повернути їх до постійного місця зберігання - Звенигородського музею. У відповіді дослідник зазначив, що вирішення цього питання цілком залежить від матеріальних умов, оскільки для проведення усіх необхідних робіт реставраторам необхідно виділити 50 крб. Оскільки й ВУАК перебував у скрутному становищі, необхідні кошти так і не змогли знайти, натомість запропонували М.О.Макаренку повернути до музею весь археологічний матеріал і доручити його співробітникам проведення реставраційних робіт, хоча зрозуміло, що навряд чи хтось із них мав відповідний фах і досвід.

Вже у березні 1929 р. більшість речей з розкопок на Звенигородщині разом з коротким описом (183 найменування) були відправлені до місцевого музею, окрім найцікавіших, які М.О.Макаренко власноруч приводив до ладу, склеював у лабораторії ВУАК. Через великі розміри і ламкість, їх перевезення значно ускладнювалося і потребувало особливої уваги, на чому наголошував дослідник¹⁵.

У червні 1929 р. М.О.Макаренко звітував перед ВУАК про закінчення реставраційних робіт. І незважаючи на попередження вченого щодо неможливості пересилки цінних експонатів поштою, саме йому доручили

“впакувати та відправити” усі речі до музею. З огляду на всі обставини, дослідник не виконав рішення Президії ВУАК, натомість директор Звенигородського музею листовно повідомила про те, що при нагоді відреставровані фрагменти посуду будуть перевезені співробітниками установи власноруч¹⁶.

**Заява М.О.Макаренка до ВУАК про закінчення реставраційних робіт
над матеріалами з розкопок на Звенигородщині. 1929 р.**

Як правило, під час проведення археологічних дослідів у різних куточках країни М.О.Макаренко дуже плідно співпрацював із співробітниками місцевих органів влади, музеїв, шкіл, про що свідчать численні звернення, листи, подяки, написані вченим як на адресу зазначених структур, так і персонально.

Проте зі співробітниками Звенигородського музею такого не сталося. Принаймні, нам не вдалося знайти відповідних документів ні серед рукописів вченого, ні серед матеріалів ВУАК. Більше того, про складні стосунки з М.О.Макаренком повідомляла й директор музею С.М.Терещенко.

Так, на початку 1929 р. вона приїхала до Києва, бо “*дуже було потрібно переговорити в Археологічному Комітеті про розкопки, які проф. Макаренко провів дуже невдало*”, а згодом вона навіть звинувачувала вченого у тому, що він “*пакостить, мстить... хоче зовсім удалити від музеиної праці*”¹⁷. Показово, що людина, яка не мала відповідної освіти, не брала участі в археологічних дослідженнях, так категорично висловлювалася і давала оцінку роботі відомого археолога та мистецтвознавця, чий високий професіоналізм неодноразово підкреслювався колегами, і не лише на Україні¹⁸. Більше того, дорікала йому за проблеми, що виникли у стосунках з представниками Археологічного комітету.

М.О.Макаренко насправді був дуже складною людиною. Він повністю віддавався роботі, не шкодуючи власних сил, був вимогливим до себе і до інших. Тож не дивно, що він не міг миритися з непрофесійним ставленням до дорученої справи, втручанням малоосвічених людей у вирішення наукових проблем. Ймовірно, саме це стало причиною конфлікту між ним та С.М.Терещенко.

Але пройде зовсім не багато часу, і їх долі набудуть спільніх рис, а в особових справах буде стояти одинаковий розчерк - учасник контрреволюційної організації. Тож, більше вони не зустрічалися.

Втім, в історії Звенигородщини залишилися ім’я С.М.Терещенко, яка створила музей, зібрала по околицях цікаві етнографічні матеріали, об’єднала навколо себе однодумців у справі збереження стародавніх пам’яток, та М.О.Макаренка, який провів наукові дослідження археологічних об’єктів, виявив і зберіг пам’ятки трипільської культури, фактично створив першу археологічну колекцію Звенигородського музею.

На жаль, чи то за браком часу, чи з інших причин результати археологічних досліджень на Звенигородщині так і не були оприлюднені для широкого кола науковців. Окремої публікації дослідника з цього приводу нам також не вдалося знайти, що зовсім не схоже на М.О.Макаренка. Можливо, її чернетки загинули разом з архівом вченого в роки лихоліття, а можливо - чекають на свого дослідника десь у сховищах та архівних фондах.

¹⁷Цвейбелъ Д.С. Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // Український історичний журнал. - 1970. - №8. - С.128-130; Шовкопляс І.Г. Макаренко Микола Омелянович // Радянська енциклопедія історії України. - Т.3. - К., 1971. - С.70; Білодід О.І. Про Макаренка М.О. // Археологія. - К., 1989. - №1. - С.120-131; Звагельський В.Б. Невтомний у праці (М.О.Макаренко) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С.161-167; Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко. - К., 1992. - 166 с.; Граб В.І., Сутруненко А.Б. Из эпистолярного наследия Н.Е.Макаренко //

Донецкий археологический сборник. - Донецк, 1993. - С.40-44; Нові документи до біографії М.О.Макаренка (упорядкування та публікація *Німенко Н.А.*) // Сумська старовина. - 2002. - №Х. - С.27-32; *Німенко Н.А.* Пам'яткоохоронна діяльність М.О.Макаренка на Сумщині // там само. - 2004. - №№XIII-XIV. - С.263-272; *Вона ж.* Професор М.Макаренко як дослідник історико-архітектурних пам'яток Чернігівщини // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матеріали IV Міжнар. студент. наукової археологічної конф. - Чернігів, 2005. - С.112-115; *Вона ж.* Матеріали до біографії М.О.Макаренка у фонді ВУАК Інституту археології НАН України // Сумська старовина. - 2005. - №№XVI-XVII. - С.149-166.

²Науковий архів Інституту археології НАН України (далі - НА ІА НАНУ). - Ф.ВУАК. - Спр.89. - Арк.37зв.

³Там само. - Спр.74. - Арк.68.

⁴Там само. - Спр.89. - Арк.39.

⁵Там само. - Спр.157. - Арк.16.

⁶Там само. - Спр.135. - Арк.4.

⁷Там само. - Арк.5.

⁸*Терещенко С.* Додаткові покази до протоколів слідства / Публікація та вступне слово *Л.Власюк та Л.Лихач* // Родовід. - К., 1994. - №7. - С.82-83.

⁹НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.157. - Арк.59.

¹⁰Там само. - Спр.115. - Арк.36-37, 42-45, 49, 43, 120зв.

¹¹Там само. - Спр.135. - Арк.9.

¹²Там само. - Арк.10.

¹³Там само. - Арк.21-34, 44-45.

¹⁴Там само. - Арк.11, 12.

¹⁵Там само. - Арк.13, 15-17, 196, 28-34.

¹⁶Там само. - Арк.42.

¹⁷*Терещенко С.* Вказ. праця. - С.63-64, 86.

¹⁸*Шмидт Дж.* Доклады ученых обществ // Старые годы. - 1909. - Май. - С.270; *Павловский И.Ф.* Первые дополнения к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. - Полтава, 1913; *Н.К. Археологічна виставка Всеукраїнського Археологічного комітету* // Пролетарська правда. - 1926. - 8 січня та інш.

For the first time history of archaeological researches of prof. M.O.Makarenko in Zvenigorod area in 1926-1929 is viewed in the article. This work is based on materials of the fund of Ukrainian Archaeological Committee (UAC) of the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, in particular on correspondence of M.O.Makarenko and director of Zvenigorod museum S.M.Tereschenko to UAC and on a list of objects that were found during diggings.

Отримано 1.09.2006.

практи
профес
вітчизн

П
стиль з
апостол
лодають
Археог
прийня
відновл

Ку
діячам і
свої зна
практич
громаде
розрах
та інтелі

Пр
1.1

сільсько
агроном

2.1

Культурн

3.3

Кооперація

4.

Організаціона

5.3

6.1

результати

Кур

Цен

ЦДАВО). -

ДО ТВОРЧОЇ СПАДШИНИ КОСТЯ МАЦІЄВИЧА

Вперше публікуються документи щодо діяльності К.А.Мацієвича, що характеризують організаторські здібності вченого у справі влаштування курсів для агрономів-практиків, написання підручників для майбутніх агрономів, його професійний рівень і науковий потенціал.

Постать Костя Адріановича Мацієвича (1873-1942) ще десять років тому залишалася маловідомою не тільки широкому загалу, але й фахівцям. Проте серед вчених-аграрників початку ХХ ст. він був незаперечним авторитетом у галузі сільськогосподарської науки¹. Відомі економісти О.В.Чаянов та професор О.Фортунатов називали його у своїх підручниках корифеєм не тільки вітчизняної, але і світової громадської агрономії.

Кость Адріанович брав активну участь в українському національно-визвольному русі. Був членом українських громад у Полтаві, Саратові, Харкові, Петербурзі. У роки Української революції 1917-1920 рр. обирається до Центральної Ради, обіймав посаду товариша (заступника) Генерального секретаря земельних справ, пропонував свій проект аграрної реформи, який Центральна Рада й уряд УНР не взяли до реалізації. Входив до Головного Комітету Української радикально-демократичної партії, згодом Української партії соціалістів-федералістів. За часів Української Держави був заступником голови (С.В.Петлюри) Всеукраїнського земського союзу, Центрального українського кооперативного комітету. Український національний союз пропонував гетьману П.Скоропадському його кандидатуру на посаду міністра земельних справ.

У період Директорії УНР на початку 1919 р. Мацієвич був міністром закордонних справ, потім - головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, очолював низку громадських організацій української еміграції в цій країні. Згодом переїхав до Чехо-Словаччини, де очолював кафедри в Українській господарській академії в Подебрадах та Українському технічно-господарському інституті у Празі. Не полишив і політичної діяльності. Був сподвижником голови Директорії УНР Симона Петлюри, належав до керівного складу Української радикально-демократичної партії, очолював Український республікансько-демократичний клуб, Українську наукову асоціацію у Празі, брав участь у роботі низки фахових і громадських організацій. Співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві.

Якщо громадсько-політична і державна діяльність Мацієвича та його робота на ниві кооперації знайшли певне висвітлення у науковій літературі² та енциклопедично-довідкових виданнях³, то його наукова спадщина у галузі сільськогосподарської економії, громадської агрономії, економіки, соціології залишається майже недослідженою⁴. Творчий доробок пауковця нараховує близько 200 монографій, підручників, наукових і публіцистичних статей, рецензій, опублікованих у фахових журналах Росії, України, Румунії, Чехо-Словаччини, Польщі.

Подані нижче документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 3795) свідчать про його організаторські здібності у справі влаштування курсів для агрономів-

практиків, написання підручників для майбутніх агрономів, його професійний рівень і науковий потенціал щодо підготовки нового покоління вітчизняних учених у галузі сільськогосподарської науки.

Пропоновані документи друкуються вперше з повним збереженням стилю автора. Публікатор у текстах змінив лише літеру "е" на "є" та використав апостроф там, де це потрібно за пізнішнім правописом. До документів додаються коментарі щодо осіб, назв і подій, про які йдеться у текстах. Археографічна обробка документів проведена відповідно до загально-прийнятих правил - пропущені слова, прийменники чи сполучники, що їх відновлено упорядником, взято у квадратні дужки.

Передмова, упорядкування і коментарі *В.М. Власенка.*

№1

КУРСИ ГРОМАДСЬКОЇ АГРОНОМІЇ

Листопад 1933 р.

Курси громадської агрономії мають своїм завданням дати можливість діячам і працівникам в різних галузях агрономічної діяльності поновляти свої знання, а також поглиблювати та усвідомлювати методологію своєї практичної праці. Разом з тим вони можуть задовольняти і потребу діячів громадської агрономії в фаховій консультації. Зважаючи на це курси розраховані лише на слухачів, що мають високу освіту, або свою підготовкою та інтелігентністю дорівнюють їм.

Програм курсів:

1. Громадська агрономія, як організація засобів поліпшення масового сільського господарства. Елементи психологічні та дидактичні в громадській агрономії. Моменти соціального порядку та соціальної політики.
2. Методика вивчення району діяльності та складання програмів праці. Культурно-освітні моменти в громадській агрономії. Позашкільна освіта.
3. Землевпорядження та комасація³ і участь в них громадської агрономії. Кооперативна праця.
4. Засоби поліпшення рільництва, скотарства та їх організація. Організація поліпшеного молочарства, садівництва та городництва. Основи раціонального провадження лісівництва в умовах селянського господарства.
5. Запровадження правильного раківництва в масове господарство.
6. Регістрація агрономічної діяльності та методика обчислення її результатів і продуктивності.

Курси продовжуються не більш 6 місяців.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). - Ф.3795. - Оп.1. - Сир.226. - Арк.98. Оригінал. Машинопис.

№2

ПРОГРАМА

ЗАОЧНИХ КУРСІВ З ГРОМАДСЬКОЮ АГРОНОМІєю⁶

1. Громадська агрономія, як організація засобів поліпшення масового сільського господарства.

Проф. К.Мацієвич (2 арк.).

2. Елементи дидактичної в громадсько-агрономічній діяльності. Методи впливу на маси хліборобського населення. Методика популярних викладів та інших засобів зносин з населенням. Підбор самодіяльного співробітництва. Методика співстараання. Основні правила методики щодо зацікавлення тим чи іншим питанням. Основні правила промовляння.

Проф. М.Славінський⁷ (5 арк.).

3. Моменти соціального порядку в громадській агрономії. Маси населення та окремі індивідуальноти. Соціальна статистика і соціальна інерція та нарощання змін загального характеру. Соціальні протилежності в їх взаємовідношенню з діяльністю громадського агронома. Господарчі колективи та індивідуальне господарство. Національний момент.

Доп. О.Бочковський⁸ (5 арк.).

4. Методика вивчення району діяльності. Умови природничі та економічні. Агрикультура, місцевий сільський побут і загальний культурний рівень населення. Стан і розвиток суспільної діяльності та підготовка можливих активних сил з місцевого населення. Попередня агрономічна праця, її програма та наслідки.

Проф. К.Мацієвич (5 арк.).

5. Позашкільна освіта. Основні види позашкільної освіти та її методика, зважаючи на аудиторію діорослого населення. Читання. Систематичні лекції (складання програм, методика викладання, демонстрації і т. і.). Курси ріжких видів та ріжного терміну. Конференції. Музей та бібліотеки. Розповсюдження знання методом друкованого слова: плакати, популярна література, періодична преса. Радіо на послугах позашкільної освіти. Участь сільськогосподарських шкіл.

Доп. В.Доманицький⁹ (5 арк.).

6. Організація поліпшення хліборобства. Обробіток ґрунту, угнояння, кормовий клин, поліпшенні сортів рослин, поліпшення посівного матеріалу та методів посіву. Плекання нових рослин. Поліпшення сівозмін. Сівозміни громадські та індивідуальні. Методика організації всіх цих поліпшень та засобів переведення їх в практику масового господарства. Поліпшення мертвого інвентарю. Моменти економічного порядку.

Проф. В.Чередій¹⁰ (5 арк.).

7. Організація поліпшення скотарства.
Проф. Ір.Шереметинський¹¹ (5 арк.).

8. Організація молочарства.
Лек. М.Михайлук¹² (5 арк.).

9. Поліпшення г о р о д н и ц т в а та садівництва.
Лек. О.Мельник¹³ (5 арк.).

10. Основи раціонального проводження л і с о в ої справи в умовах селянського господарства.
Проф. Б.Іваницький¹⁴ (5 арк.).

11. Кооперативна діяльність.
Проф. Б.Мартос¹⁵ (5 арк.).

12. Регістрація агрономічної діяльності та обчислення її продуктивності.
ЦДАВО. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.226. - Арк.97. Оригінал. Машинопис.

№3

ПРОГРАМА, МЕТА І ЗАВДАННЯ КУРСІВ ГРОМАДСЬКОЇ АГРОНОМІЇ 15 листопада 1933 р.

Курси громадської агрономії мають своїм завданням дати можливість діячам та працівникам різних галузей громадської агрономічної праці поповнити свої знання, а також поглибити та усвідомити методологію громадської агрономії, як спеціальної роботи над поліпшенням масового сільського господарства. Разом з тим цими курсами мається на увазі задовольнити потребу діячів громадської агрономії в фаховій спеціальній консультації.

З огляду на такі завдання, курси ці суть розраховані в першу чергу на таких клієнтів, що мають вже попередню високу агрономічну освіту, або свою загальною підготовкою та інтелектуальним розвитком дорівнюють такій освітній кваліфікації.

Система курсів по громадській агрономії виходить з тієї основної передпосилки, що студенти вже ознайомлені з громадською агрономією, як окремою дисципліною, і теоретично і практично. Тому вони не ставлять собі метою послідовне знайомство з громадською агрономією та окремими її галузями в такому аспекті, як це мусить бути в академічному курсі. Концепція програми цих курсів нав'язується поперед усього до реальних [потреб] практичної діяльності агрономічного працівника. Вона старається відповісти на ті питання, що постають в процесі прикладання до дійсного життя теоретичних засад громадської агрономії та науково проаналізувати шляхи утворенням кожним з них конкретної програми праці та системи агрономічних заходів на однієному йому полі діяльності.

Кожному агрономічному працівнику за сучасного розвитку громадської агрономії доводиться виступати: а) в ролі чинника нових методів господарювання і тому зустрічатися в своїй праці з потребою знашня основ впливу на відповідну автентію, як щодо розуміння її психології, так і щодо володіння технічними засобами реалізації цього впливу. Для переборення перешкод в цьому напрямку його необхідно знати також уміти аналізувати ті спеціальні побутові та спеціальні чинники, що затримують просякнення ідей нового поступового господарювання в масове господарство, б) другою не менш важливою функцією громадського агронома є праця організатора, де він виступає в ролі консультанта окремих господарських підприємств, їх керівника і провідника будівничого різних товариществ господарських інституцій. Тут йому, окрім тільки що згаданих умов соціального та побутового порядку, методики пропаганди та агітації, треба володіти спеціальними додатковими відомостями та методами по організації, як всього дрібного господарства, так і окремих його галузей. Разом з тим в організаційній роботі громадському агроному постійно доводиться стикатися з вимогами "найдоцільнішого" в умовах селянського господарства обчислення продуктивності його, себто організації в ньому рахівництва, в) нарешті третьою також органічною частиною праці громадського агронома постійно залишається робота дослідника місцевого господарства, що має дати наукове обґрунтування його діяльності. Знову таки і тут в додаток до тієї підготовки, що мається у кожного агрономічного діяча, приходить потреба спеціального практичного порядку щодо методики вивчення району діяльності, складання програм праці, реєстрації їх та обчислення її продуктивності.

Відповідно до зазначених завдань, що мають свій ґрунт в практичній безпосередній праці громадського агронома і що постійно постають перед ним в дійсності, скомбінована програма курсів по громадській агрономії. Вона відповідає на всі ці запитання і допомагає у вирішенню таких з них, яких ніяка програма передбачити не може. З цього погляду курси громадської агрономії мусуть бути по всіх їх розділах сузубо методологічними, являючись базою агрономічної самоосвіти.

Виходячи з таких засад перша наша спроба курсу по громадській агрономії складається з таких окремих розділів та елементів дисциплін, що мають зв'язок з працею громадського агронома:

1. Громадська агрономія, як організація та система заходів поліпшення масового сільського господарства. Її значення та досягнення в різних країнах світу. - Проф. К.Мацієвич - 2 аркуші.

2. Село, його історія і побут. Нарис еволюції місцевого селянського господарства, його сучасний стан з характеристикою тих його рис, що сприяють а також утруднюють працю громадського агронома. - Д-р Т.Войнаровський¹⁶ - 3 аркуші.

3. Психологія та суспільна педагогіка. Відомості з теорії і практики впливу на автентію, на збори, на селянські осередки. Основні вказівки дидактичного характеру. - Проф. С.Сірополко¹⁷ - 4 аркуші.

4. Соціологія та соціальні чинники поступу господарства. Маси населення та індивідуальності. Спеціальна інерція та поступ. Соціальні

СУМСЬКА	
проти	
момен	5
Оцінка	
обранц	6
Аграрн	
праця.	7
примін	
курсів.	Д
ілюстраці	
змаганн	М
(демон	
С	
фахові	8.
комасаг	9.
кормові	
поліпш	Поліпш
до вико	10
утриман	
господа	12
викорис	
селянсь	13
Держав	
та спож	14
заліснє	15
селянсь	16
продукти	
коопера	17
дрібног	
господа	18
обчисле	

протилежності села. Господарський колектив і індивідуум. Національний момент. - Доц. О.І.Бочковський - 4 аркуші.

5. Основні правила промовлення (мова, нимова, дикція, декламація). Оцінка аудиторії. Методи запікалення аудиторії. Методика викладання обраної теми. - Лект. Д-р Й.Безпалко¹⁸ - 2 аркуші.

6. Вивчення району діяльності. Умови природничі та господарські. Агрикультура і побут. Розвиток /рівень/ суспільства. Попередня агрономічна праця. - Проф. К.Мацієвич - 4 аркуші.

7. Позашкільна освіта. Основні види позашкільної освіти, умови їх примінення. Методика проведення читань, систематичних лекцій організації курсів. Конференції, з'їзди. - інж. М.Каплистий¹⁹ - 2 аркуші.

Друковане слово, бібліотеки та читальні, радіо, методи світляної ілюстрації викладів, кіно, виставки, музей, демонстрації, прогулки (експурсії), змагання (конкурси). - Доц. В.Доманицький - 3 аркуші.

Масові (колективні) досвіди, їх організація, техніка і показовість (демонстративність). - інж. А.Романенко²⁰ - 2 аркуші.

С.-товариства, гуртки і інш. Клуби господинь, клуби с.г., молоді, фахові гуртки (секції).

8. Організація території дрібного господарства. Землевласництво та комасація. Сівозміни громадські та індивідуальні.

9. Заходи поліпшення хліборобства (обробіток грунту, угноєння, кормовий клин, сорти рослин, посівний матеріал та засів). Методика цих поліщень та відповідні установи впливу на масове господарство. Поліпшення мертвого інвентарю.

10. Організація луківництва, поліпшення луків, меліорація в приміненні до використання болот та інших вжитків.

11. Засоби поліпшення скотарства (породи, плекання худоби, годівля, утримання). Методика ріжніх поліщень та установи впливу на масове господарство.

12. Селянське молочарство. Організація молочарської продукції та використання молочарських продуктів. Заходи та установи поліпшення селянського молочарства.

13. Державні і громадські заходи для піднесення птахівництва. Державні і громадські заходи для піднесення пасічництва.

14. Поліпшення садівництва та городництва. Продукція промислова та споживча. Засоби поліпшень та їх установи.

15. Селянське лісівництво та його спеціальні завдання. Площі заліснення. Лісокультура та посадковий матеріал. Заходи та установи селянського лісівництва.

16. Селянське господарство та кооперація (приплів капіталів, продукція, збут продуктів, споживання). Участь громадського агронома в кооперативному будівництві.

17. Рахівництво в селянському господарстві. Система рахівництва для дрібного господарства. Методи заведення рахівництва для селянського господарства. Установи.

18. Реєстрація громадської агрономічної діяльності та методи обчислення її продуктивності.

Як видно з наведеної програми, він уявляє з себе цикл розділів окремих дисциплін, зв'язаних однією ідеєю та в своєму змісті підпорядкованих спільному завданню освітити всебічно діяльність громадського агронома. Зважаючи на те, що головним контингентом слухачів курсу мають бути агрономічні діячі з Галичини, являється бажання, аби в трактовці тем своїх лекцій лектори користувалися переважно матеріалом з господарства цієї країни. Не дивлячись на значний розмір програми, в ньому маються досить помігні та важливі прогалини. В першу чергу треба зазначити відсутність в ньому моментів зв'язку з сучасними проблемами, як світової так і місцевої економічної політики. Діяльність агрономічних організацій та її продуктивність у великий мірі залежать від цих чинників. З ними мусить рахуватися в своїй праці і окремий працівник громадської агрономії. Так само не передбачені курсом деякі елементи промислового та технічного порядку, з якими громадському агроному часто доводиться зустрічатися в своїй щоденній праці. Але завдання цих розділів до програму курсу ускладнило б його остильки, що він не надавався до виконання протягом двох семестрів. Та і по вартості б тоді курс перевищував би можливості УТГГ²¹.

Щодо трактовки окремих тем лекторами, то зважаючи на спеціальний склад слухачів, являлося б бажанням, щоб вона була стислою та конспективною з перенесенням всіх необхідних деталей до показань літератури, але з додатком практичних розрахунків і навіть проектів. Це могло б надати збірнику лекцій курсу характер справочника. Разом з тим кожному лекторові повинно пам'ятати, що головне в змісті дорученого йому розділу є метою дії та праці. Можливо, що в кінці курсу по його закінченню буде доцільним дати додатковий розділ, як його загальний синтез, методика праці громадського агронома.

Професор К.Мацієвич

Прага
15.XI.33.

ЦДАВО. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.226. - Арк.101-103. Оригінал. Машинопис.

№4

ЛИСТ ПРОФЕСОРА К.МАЦІЄВИЧА
ДО ПРОФЕСОРСЬКОЇ РАДИ АГРОНОМІЧНО-ЛІСОВОГО ФАКУЛЬТЕТУ
УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

4 квітня 1933 р.

В зв'язку з дозволом переводити перекваліфікацію лекторського персоналу маю за честь запропонувати Агрономічно-Лісовому Факультету прийняти кандидатуру близької перекваліфікації асистента при моїй катедрі д-ра К.Осаулена²².

Д-р К.Осауленко був призначений асистентом в 1927 році і за час своєї праці при катедрі поступово виконував такі обов'язки: з 1925 року, ще будучи професорським стипендіатом, викладав "Сільськогосподарське рахів-

Список
наукові
записки
семінар
обов'яз
зектор
Г
записи
шукові
С
записи
"сільськ
гобіт"
4
П
Ц

ДО ПР

З
прийня
К.Осау
згідно з
Профес
К.Осау
Чехосл
методи
Р
В.Дома
П
зважаю
також і
нашим
доценту
катедре
Д
прийня
вже з 1
доруч
рахівни
К.Осау

пілів окремих
орядкованих
го агронома.
мають бути
вші тем своїх
дарства цієї
отиться досить
відсутність в
так і місцевої
її та її про-
ними мусить
умії. Так само
ного порядку,
тися в своїй
складнило б
ох семестрів.

спеціальний
дою та кон-
ль літератури,
огло б надати
му лекторові
пу з метод
не доцільним
одика праці

"науково" і провадив практичні праці з цього предмету, з 1927 року розпочав викладати "Організації сільського господарства" разом з керуванням семінаром по цій дисципліні. Фактично, поруч з асистентськими обов'язками, К.Осауленко, починаючи з 1927 року переводив працю лектора.

Протягом цього періоду зробив докторат при Пражській [полі]техніці, написав кілька наукових праць, виступав з науковими докладами на обох наукових з'їздах²³.

Отже, зважаючи на це, прошу Професорську Раду Факультету ухвалити кандидатуру д-ра К.Осауленка для перекваліфікації його в доцента при катедрі "сільськогосподарської економії", запропонувавши йому представити габілітаційну працю при відповідній заяві.

4.IV.33.

Прага

проф. К.Машевич

ЦДАВО. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.261. - Арк.114. Оригінал. Машинопис.

№5

ЛИСТ ПРОФЕСОРА К.МАЩЕВИЧА
ДО ПРОФЕСОРСЬКОЇ РАДИ АГРОНОМЧНО-ЛІСОВОГО ФАКУЛЬТЕТУ
УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

12 травня 1933 р.

Згідно з моєю заявою до Факультетської Ради з дня 6.IV. позу була прийнята постанова про допущення до габілітації на доцента У.Г.А. д-ра К.Осауленка, асистента катедри сільсько-господарської економії. Разом з тим згідно з правилами про підвищення кваліфікації, постановою того ж засідання Професорської Ради апробовано, як габілітаційну працю представлену д-ром К.Осауленком розвідку на тему: "Динаміка сільсько-господарської площи в Чехословацькій республіці" та затверджено тему вступної лекції "Кореляційна метода в дослідженню явищ сільськогосподарської економії".

Референтами в справі габілітації д-ра К.Осауленка обрано мене і доц. В.Доманицького.

Представляючи свій реферат, у виконання даного мені доручення, я вважаю необхідним спинитися не лише на розгляді габілітаційної праці, але також і на оцінці наукової діяльності д-ра К.Осауленка взагалі. Це відповідає нашим академічним традиціям і пояснюється тим спеціальним становищем доцентури в нашій школі, при якій доценти в більшості являються керуючими катедрами і фактично виконують обов'язки професорів.

Д-р К.Осауленко, по закінченню в 1925 році Пражської Техніки, був прийнятий до УГА в якості професорського стипендіата при моїй катедрі і вже з 1926 року йому постановою Професорської Ради з дня 10.XII було доручено, під моїм керівництвом, викладати "Сільськогосподарські рахівництва" та персвіддення вправ з цієї дисципліни. Стипендіатський стаж К.Осауленка був закінчений в 1927 році з представленням праці на тему:

"Вплив на продуктивність худоби різних чинників сільськогосподарської продукції". Проходження стажу Професорськими радами факультетською та загальною визнано було цілком задовільняючим і К.Осауленко був затверджений штатним асистентом при моїй катедрі. В тому ж році постановою з 7.X йому було доручено викладати: "Організації сільського господарства" та переведення вправ по цій дисципліні. Виклади по зазначенім двом дисциплінам та переведення вправ К.Осауленко провадив

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ Сільсько-Господарський Словник

(проект)

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ГОСПОДАРСЬКОЮ АКАДЕМІЄЮ
Спілки Українських Техніків Сільського Господарства
в Ч. С. Р.

ПОДВІРДИЛ.
1927.

весь час до кінця регулярної діяльності Агрономічного факультету.

Поруч з своєю працею в Академії К.Осауленко з дозволу Факультету, прийма у якості співробітника участь в праці "Інституту с.-г. економії та с.-г. рахівництва в ЧСР", де під керівництвом проф. д-ра В.Брдліка, виконав докторську дисертацію на тему: "До питання про рентабельність розведення продукційної худоби в Чехії" і 20.VI.28 року був пропований на доктора технічних наук в Чеській Техніці в Празі. Участь в зазначеному Інституті дала можливість К.Осауленко познайомитися з новітніми методами дослідження явищ сільськогосподарської економії, організацією відповідних інституцій та підготовитися до праці в цьому напрямкові в інтересах розвитку української науки. Під час праці в цьому Інституті ним при близчій участі та

співробітництві покійного Є. Чикаленка²⁴ вироблена українська термінологія для основної публікації дослідів Інституту, де ця українська термінологія з'явилася поруч з аналогічними на інших мовах.

За час праці К. Осауленко в Академії ним друком опубліковані такі праці:

- 1) "До питання про рентабельність плекання продукційної худоби в Чехії". Праця була надрукована в "Хліборобському Архіві", ч. 5-6, 1929 р. і в ній при допомозі кореляційної методи досліджувалася залежність про меж продукційною вартістю обтяжних кормів, споживаних продукційною худобою та деякими умовами виробництва і результатами господарювання. В цій було сконстатовано, що розміри площи с.-г. підприємства не мають впливу на залежність досліджених явищ. Рентабельність рогатої худоби має пряму залежність з такими умовами с.-г. виробництва: а) грошовою вартістю худоби, б) кількістю її в підприємстві, в) з пересічною дійністю корів.

- 2) "Господарське значення плекання продукційної худоби". Праця надрукована в "Молодому Венкові", ч. 15-14, 1931 р. і в ній подається характеристика приватно-господарчого і народно-господачого значення плекання худоби в зв'язку з сучасною аграрною кризою.

- 3-4) "Еволюція сільськогогосподарської площи, площи окремих культур та посівної площи хлібів в Чехословакії". Видрукована в "Хліборобському Архіві", ч. 5-6, 1932 р. та "Еволюція посівної площи сільськогогосподарських рослин в ЧСР", надрукована там же, ч. 9-10, 1932 р. Обидві праці творять одне ціле і в українському перекладі вона представлена, як габілітаційна праця і піддається далі детальному розгляду.

Протягом всього часу праці в Академії К. Осауленко систематично подавав до "Хліборобського Архіву" реферати праць українських вчених. Так ними були в цьому часопису поміщені реферати праць таких авторів:

- 1) "Статистика. Історія статистики і установ" проф. Ф. Щербини²⁵, ч. 9-10, 1926 р.
- 2) "Проблема та разуміння конкуренції" проф. В. Тимошенка²⁶, ч. 1-2, 1927 р.
- 3) "Управління робочою силою" проф. В. Підгаєцького, ч. 3-4, 1927 р.
- 4) "Україна", статистичний збірник за рік 1926, ч. 5-6, 1927 р.
- 5) "Політична економія" проф. М. Туган-Барановського²⁷, ч. 7-8, 1927 р.
- 6) "Природні багатства України" проф. І. Фещенко-Чопівського²⁸, ч. 1-2, 1928 р.

- 7) "Основи політичної економії" проф. М. Туган-Барановського, ч. 9-10, 1928 р. Зважаючи на те значення, яке має цей часопис серед наукових агрономічних кол ЧСР, ці реферати були корисними для справи популяризації української ідеї і української науки.

На обох українських наукових з'їздах К. Осауленко брав активну участь: на першому з'їзді ним був прочитаний доклад на тему: "До питання рентабельності плекання продукційної худоби". На другому на тему: "Природні області та с.-г. виробничі райони на Підкарпаттю". Брав він також участь у VI-му з'їзді чехословацьких природників, інженерів та лікарів, зачитавши на ньому спеціальний доклад.

Після наведення цих загальних даних, що характеризують наукову та педагогічну працю д-ра К. Осауленка, переходимо до розгляду представленої ним габілітаційної дисертації. Вона обіймає 191 сторінку машинового друку, з яких 129 припадає на таблиці і 62 сторінки на текст, в якому подається

характеристика матеріалів, методологія та стислий переказ зафікованих явищ і висновків їх дослідження. Матеріалами для праці послужили дані Державного Статистичного Управління, яке, починаючи з 1921 року систематично збирає відомості про вжиття та посівну площу. Дані ці маються в публікаціях Д[ержавного] С[татистичного] У[правління] по 1931 рік. Отже на цей період і розповсюджується дослідження. При єдності джерела і матеріалів самі дані не можуть вважатися цілком одностайними. З 1921 року по 1928 розміри площі вжитків та культур визначалися по окрузам, з 1928 до тепер вони вже визначаються по громадам, себто мають більшу точність. Крім того, за роки 1930 та 1931 опубліковані лише тимчасові підрахунки, при чому само Д[ержавне] С[татистичне] У[правління] очікує, що остаточні числові дані будуть значно відріжнятися від попередньо опублікованих.

Зазначені дані для дослідження були автором оброблені по методі індексів, при чому динаміка с.-г. площі досліджувалася у відношенню її до загальної площі, а вжитки і площі окремих культур у відношенню до всієї с.-г. площі. Методика індексів вимагає того, щоб зміни в явищах, які досліджуються, визначалися у відсотках до однієї величини, що характеризує з одного боку найбільшу точність розмірів явища, з другого його стабільність, з погляду господарчих умов, які впливають на його розміри. Таким підкладом для вирахування індексів автором прийняті пересічні розміри площи за 1923-1925 роки і це було зроблено тому, що в цей "період, як зазначає автор, помічається вже початок стабілізації господарських відносин". Цією увагою і обмежується умотивування цього дуже важливого методологічного питання.

Не спиняючись на переказі змісту праці, що, як мені відомо, зроблено в рефераті доц. В. Доманицького, зазначу лише головні і найбільш важливі моменти, що згідно дослідженням автора, характеризують динаміку с.-г. площі в ЧСР.

При більш менш константному становищі с.-г. площі взагалі (див. таб. 1-1a) замічається стало збільшення орної землі, як по всій республіці, так і по окремих землях, особливо на Прикарпаттю (таб. 2). Так само спостерігається зростання площі під городами (таб. 4) як по цілій республіці, так і в західних областях, а в східних ще збільшення настає після кризи 1925 року. Виноградники в цілій країні до кризи 1924 року стало зменшуватися (таб. 4), а потім стало зростають, але з тим, що на західних землях вони стало зменшуватися, а на східних стало зростають. Це збільшення площі під виноградниками відбувається в найбільшій мірі на Прикарпаттю. Такі в головному зміни щодо вжитків, які мають інтенсивний характер.

Зовсім інакше справа мається з вжитками, які відзначаються екстенсивним використанням. Так щодо луків, то площа під ними стала зменшуватися по цілій республіці (таб. 3) і це зменшення найбільше на Прикарпаттю, потім Словаччині, потім Шлезьку і Мораві і найменше в Чехії, де, як зазначає автор, "при більшому розгляді виявляються ознаки до збільшення площі під ними". Так само стало зменшуватися площа і під пасовищами як по цілій республіці, так і по окремим землям при чому це зменшення в найбільшій мірі на цей раз припадає на Чехію і в найменшій на Словаччину та Прикарпаттю. Виявлені зміни в динаміці с.-г. площі автор характеризує таким загальним висновком, що на його думку "зменшення

екстенсивн... в ЧСР відб... виявляється еволюції т... зазначається що це за кри... як приклад.

Пере... на найбільші площі під ... продукт сві... господарств... взагалі зро... повторюєс... до 1924 рок... пояснене ю... відповідає... зростає, пр... падати, за... невеликими... збільшення... Прикарпатт... місце не тіл... 1927. Хара... як це малос... ячмінь з збі...

Сліду... (12,1%), до... буряк, цицко... площі під н...

Площ... збільшується... 1926 та 19... Словаччині,... Серед окре... по всім зем... систематич... зазначала д... роки. Таки... відбувається... яких чільне... (таб. 22) ста... зменшення... виявляється... збільшення...

Серед... чергу росли... 1923-1925 [

сированих явищ дужли дани з 1921 року ін ці маються 1931 рік. Отже сті джерела і в 1921 року к р у г а м , з мають більшу ще тимчасові ління] очікує, і попередньо

ені по методі джувалася у міх культур у то, щоб зміни інші величини, інша, з другого його розміри. Найті пересічні в цей "період, осподарських же важливого

мо, зроблено в активі моменти, що в ЧСР. Але (див. таб. 1-2) землі, так і постепінно відбывається як і в західних країнах в 1925 року. Пояснення (таб. 4), що вони стало землі площа під пашнею. Такі в

важливі дії зазначаються і ними стало найбільше на місці пашні в Чехії, є ознаки до землі площа і під пашнею при чому це найменший на площа автору "зменшення

екстенсивних вжитків з одночасним збільшенням інтенсивних виявляє, що в ЧСР відбувається інтенсифікація сільського господарства і це яскраво виявляється на східних землях і особливо на Прикарпатті". Між іншим щодо еволюції таких важливих вжитків, як городи та виноградники в праці зазначається, що для перших місце криза в 1925 році, а для других в 1924, що це за кризи іде в праці не пояснюється, а в тим пересік 1923-1925 прийнято, як приклад для індексів, зважаючи на стабільність господарчих умов.

Переходячи тепер до еволюції посівної площи, я також спилюючи лише на найбільш важливих моментах цього питання і в першу чергу динаміці площи під пшеницею та ячменем, пшеницею, бо це найбільш важливий продукт світового ринку, а ячменю, бо це є спеціальний продукт місцевого господарства. Треба зазначити, що автор констатує, що площа під збіжжям взагалі зростає в цілій країні, з перервою в 1924 році. Ту саму еволюцію повторює і площа пшениці з тією ріжницею, що площа її зменшується стало до 1924 року, а потім стало зростати і то по всіх землях. Це зменшення автор пояснює кризою 1922 року та зменшенням цін на пшеницю, що мабуть відповідає дійсним причинам. Але чому починаючи з 1925 року площа все зростає, при тій умові, що ціни на пшеницю, починаючи з 1928 року почали падати, залишається без пояснення. Площа під ячменем повторює з невеликими одмінами еволюцію площи під пшеницею, себто характеризується збільшенням по всій території країни і по всіх землях за виключенням Прикарпаття, де спостерігається зменшення її. Крім того зменшення її мало місце не тільки в 1924 році, як у пшениці, але також спостерігалося і в році 1927. Характерно також, що зростання під ячменем не йшло так енергійно, як це малося з пшеницею і таким чином пшениця так [би] мовити витісняє ячмінь з землі площи, факт, який би заслуговував більшої уваги дослідника.

Слідуючи по розмірам елементи посівної площи, просапні рослини (12,1%), до яких відносяться такі важливі культури, як картопля, цукровий буряк, цикорій і т. і. та пашні (13,5%) значно відріжняються щодо еволюції площи під ними, і про між площею під збіжжям.

Площа під просапніми культурами (таб. 18) в загальних рисах збільшується протягом дослідженого періоду з помітним зниженням в роках 1926 та 1928, при чому ця тенденція виявляється на Мораві, Чехії та Словаччині, в той час як на Шлезьку і Підкарпаттю має місце відхилене явище. Серед окремих рослин і стала збільшення після 1924 року дає картопля і то по всім землям, навпаки, цукровий буряк, що зростав до 1925 року, почав систематично зменшуватися. Щодо пашного буряка, то площа під ним зазначала далеко більш складної еволюції, підпадавши збільшенню в ріжні роки. Таким чином, спостереження збільшення просапної культури відбувається за рахунок поширення картоплі. Щодо пашніх культур, серед яких чільне місце займає конюшини, а потім зелена паша, то площа під ними (таб. 22) стало зменшуватися з тимчасовим підвищенням в 1923 році. Це зменшення характерно для всіх земель і лише на Підкарпаттю воно не виявляється так послідовно, а навпаки для деяких років спостерігалося навіть збільшення площи під пашніми культурами.

Серед останніх елементів посівної площи заслуговують уваги в першу чергу рослини метеликуваті і, на які припадає по всій республіці по пересіку 1923-1925 [pp.] 2,2% площи і рослини торговельні та промислові, яких було

лише 0,7%. Перша група, що складається з квасолі, гороху, чечевиці ("Істлені") та вікі, бобу кінського і гороху польового ("нашні") по початковому короткому збільшенню (табл.13), при чому на східних землях це початкове збільшення має менш ясно накреслений характер. Щодо рослин торговельних і промислових, то еволюція площи під ними мала більш складний характер. В цілій республіці площа їх по початковому зменшенню потім починає зростати і потім знову зменшується. Такий розвиток є характерний і для Чехії, Моравії в меншій мірі для Словаччини. Навпаки, на Шлезьку, на початковому збільшенню, площа цих рослин потім все стало зменшуватися, а на Прикарпаттю вона весь час стала зростає. Видимо в розвитку посівної площи під цими культурами впливі місцеві переважають загальні.

В заключенню автор підводить підсумки всієї праці, які зводяться до констатування і загального переліку тих змін, що були ним зазначені при розгляді окремих елементів с.-г. площи. Вся ця характеристика одного з найбільш важливих чинників сільського господарства ЧСР, оперта на масовім матеріалі, зручно та демонстративно обробленим, безумовно має своє значення і дослідчу вартість, навіть при умові зазначених недостатків матеріалу, які автором захарактеризовані і зафіксовані. Як публікація Чеської дослідної установи, вона і мусила обмежитися констатуванням та описом досліджених явищ та їх змін. Але, як використання її для габілітаційної праці, вона вимагала б значного доповнення і то в бік теоретичного аналізу тих питань, що повстають на грунті переведеного дослідження.

Наприклад, автором цілком угруповано констатується, що еволюція вжитків дає підстави твердити, що сільське господарство ЧСР інтенсифікується, як в цілому, так і по окремих країнах. Разом з тим в тих змінах, що спостерігаються в розвитку посівної площи, цілком ясно виявляються тенденції начебто іншого характеру: зростає стало площа під збіжжям і то головним чином пшеницею, зменшується площа під культурами кормовими та метеликувагами, і ці зменшення не компенсиуються збільшенням площи під просапними та торговельними рослинами. Ці тенденції ні в якім разі неможливо захарактеризувати як тенденції інтенсифікаційного порядку. Ця протилежність двох течій в розвитку с.-г. площи уявляє з себе останній важливий момент для характеристики сучасного стану сільського господарства ЧСР взагалі і її окремих країн, що повинна була звернути увагу автора. Бо власне ЧСР, яка включає в себе зараз кілька країн, що так самітно відріжняються про між собою рівнем інтенсивності господарства, дає дані для намічення і поставлення дуже цікавих проблем з поля інтенсифікації сільського господарства при сучасних умовах.

Те саме можливо зауважити і щодо константності с.-г. площи, а також і більш детальних питань про боротьбу окремих збіжжевих рослин та просапних культур і особливо долю цукрового буряка.

Таким чином з всього раніш наведеного можливо вважати встановленим, що габілітаційна праця д-ра К. Осауленка уявляє з себе цілком оригінальну розвідку, в якій сучасними науковими методами використано матеріали первісного характеру і, оскільки мені відомо, вона являється першою сиробою дати сводну характеристику еволюції посівної площи в ЧСР. З погляду тих традиційних вимог, що треба ставити до габілітаційної праці взагалі, її можливо вважати цілком цим вимогам задовільняючою. Занадто

вона має науковий розділ, при складнико К. Осауленка господарські розробки в

Тим і педагогічні задовільні років лекції *расселніст* задовільні праця в сфері і наречії *економії* і практичні *сільського* світогляду *"приватні* головно ніж виразнико розходить Україні. А нищення наукових р може бути

На підготовці Факультету і допустити Факультету

ЦДАЕ

¹Мака Предисловие. Энциклопедия. - М., 1912; Старобельські исследований мысли за два // Чайков А. В. Чайкова, или // История Старобельской методологической и экономической политики язв

²Трохи

чевиці ("Істлені")
новому короткому
ткове збільшення
торговельних і
шний характер. В
починає зростати
для Чехії, Морави
на початковому
шнуеться, а на
ту посівної площі

які зводяться до
им зазначені при
истика одного з
сперта на масовім
також має своє
ніх недостатків
обліка Чеської
анням та описом
літакової праці,
ного аналізу тих

ся, що еволюція
ство ЧСР інтен-
ним в тих змінах,
ено виявляються
під збіжжям і то
рами кормовими
льщенням площі
шії ні в якім разі
ного порядку. Ця
з себе остильки
ану сільського
та звернути увагу
е, що так самітно
ства, дас дані для
фікації сільського

площі, а також і
сільських рослин та
важати встано-
є з себе цілком
ами використано
вона являється
вної площі в ЧСР.
літакової праці
яючи. Занадто

вона має формально описовий характер і зовсім виключає теоретично науковий аналіз поставленого питання. Дякуючи цьому в ній є відсутній розділ, присвячений літературі питання, що звичайно вважається необхідним складником габілітаційної праці. Тим часом, загальний науковий напрям праці К. Осаулена, зекерований в бік дослідження масових явищ сільського господарства, дослідження на підставі матеріалів, що до цього часу науковій розробі не піддавались, заслуговує признання та апробації.

Тим більше це має значення, що з наведених даних про загальну наукову і педагогічну діяльність д-ра К. Осаулена видно, що він пройшов вже цілком задовільняючий стаж підготовки до доцентури. В цьому стажі майстерся б років лекції таких важливих предметів агрономії, як "Сільськогосподарське рахівництво" та "Організації сільського господарства", лекцію, яка б цілком задовільняла вимогам викладів у високій школі, досить поважна літературна праця в сфері сільськогосподарської економії, активна участя в наукових з'їздах і нарешті довголітнє співробітництво в "Інституті сільськогосподарської економії і с.-г. рахівництва", яке дало йому можливість і теоретично і практично удосконалити в новітній методиці дослідження явищ сільськогосподарської економії. Правда це останнє прищепило науковому світогляду К. Осаулена, оскільки це виявилося в його працях, той напрям "приватно-господарчий", що до довшого часу був пануючим в європейській, головно німецькій науці сільськогосподарської економії і якого таким яскравим виразником були покійний Ватерштадт і до війни Аеробо. Цей принцип розходить з тими ідеями, в дусі яких розвивалася наукова думка у нас на Україні. Але при сучасних умовах коли у нас на Україні йде систематичне нищення всього, що тільки нагадує індивідуальне господарство, праця наукових робітників, вихованіх в ідеях переваги приватно-господарчих зasad, може бути тільки корисною.

На підставі всіх наведених мотивів, я вважаю д-ра К. Осаулена цілком підготовленим до доцентури і тому пропоную Агрономічно-Лісовому Факультету визнати представлену ним габілітаційну працю задовільняючою і допустити його до публічного захисту її в засіданні Професорської Ради Факультету.

проф. К. Мацієвич

ЦДАВО. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.261. - Арк.118-127. Оригінал. Машинопис.

¹Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция. - М., 1910; Будрин П.В. Предисловие ко 2-му полутому IV тома "Народной энциклопедии" (Земледелие) // Народная Энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. IV. Сельское хозяйство. 2 полутом. Земледелие. - М., 1912; Чаянов А.В. Опыт разработки бюджетных данных по сто одному хозяйству Старобельского уезда Харьковской губернии. - Т. I. Введение. История бюджетных исследований. - М., 1915; Он же. Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века. - М., 1927; Он же. Основные идеи и методы работы общественной агрономии // Чаянов А.В. Избранные произведения: Сб./Сост. Е.В. Серова. - М., 1989; Кабанов В.В. Школа Чаянова, или организационно-производственное направление русской экономической мысли // История СССР. - М., 1991. - №6. - С.86-99; Горжина Л.П., Тюночко Н.О. Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи О.В.Чаянова // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - К., 1991. - Вип.25. - С.71-78.

²Троцьківський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К., 1994; Плісюк В. Кость Мацієвич // Українські кооперації (історичні

нариси). - Київ. - Львів, 1999. - С.218-222; Матвеєнко В., Гаговенко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. - К., 2000; Власенко В.М. Кость Малевич: штрихи до портрета // Вісник Львівської комерційної академії. Сер. Гуманітарні науки. - Вип.4. - Львів, 2002. - С.67-78; Він же. Агроном і дипломат // Підтика і час. - К., 2002. - №10. - С.78-86; Табачник Д. Історія української дипломатії в осоах. - К., 2004.

³ Енциклопедія Українознавства. Словниковча частина. Перевидання в Україні. - Т.4. - Львів, 1994.; Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М.М.Романюка. - Вип.ІІІ. - Львів, 1996; Верстюк В., Остапчук Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. - К., 1998; Сумська в іменах. Енциклопедичний довідник. - 2-ге видання. - Суми, 2004; Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. - Т.2. - К., 2004.

⁴ Власенко В.М. Науковий доробок К.Машевича на сторінках петербурзького журналу "Земське дело" // Проблеми історії ХІХ - початку ХХ ст. - К., 2005. - Вип.Х. - С.180-190.

"Комасація" - один із засобів землевпорядкування. Полягає у зведенні ділянок, що належать одному власнику, але розшаровані у різних частинах, у більші з метою зменшення посмужності, а тому - більш раціональному використанню землі.

"Це програма курсу лекцій з громадської агрономії, розрахованого на фахівців агрономів з вищою освітою. Вказано авторів і об'єм певного розділу у друкованих аркушах.

⁵ Славінський (Славинський) Максим Антонович (1868-1945) - державний і громадсько-політичний діяч, дипломат, історик, юрист, філолог, публіцист, поет. Народився на Кіївщині. Закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира. Редактор газети "Придніпровський край", журналу "Український вестник", співредактор газети "Северний Кур'єр" та журналу "Вестник Європи". Належав до Української партії соціалітів-федералістів. Представник УЦР при Тимчасовому уряді. Тимчасовий представник Української Держави на Дону, міністр праці (1918). У 1919-1923 рр. - голова Дипломатичної місії УНР у ЧСР. Професор Української господарської академії в Подебрадах та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Співпрацював з сімграційним урядом УНР в екзилі. При звільненні Чехословаччини від німців був заарештований радянською контррозвідкою і відправлений до Лук'янівської в'язниці, де і помер. Автор ліричних творів, перекладів з Г. Гейне (у співавторстві з Лесею Українкою), Й. Гете, з чеської мови, історико-літературних і публіцистичних статей, спогадів.

⁶ Бочковський Ольгерд Іттогіт (1884-1939) - соціолог, публіцист, громадсько-політичний діяч. Народився на Херсонщині. Закінчив Лісомий інститут у Петербурзі. Емігрував до Чехії. Закінчив філософський факультет Карлового університету. У 1918-1923 рр. - член і відповідальний секретар Дипломатичної місії УНР у ЧСР. Співробітник чеських й українських часописів, що виходили в ЧСР у міжвоєнний період. Викладач Української господарської академії в Подебрадах, професор Українського технічно-господарського інституту у Празі. Один із засновників української націології, автор праць з теорії та історії націй.

⁷ Доманіцький Віктор Миколайович (1893-1962) - громадсько-політичний діяч, агроном, соціолог, кооператор. Народився на Київщині. Асистент кооперативного відділу Київського інституту народного господарства. З 1922 р. - на сімграції у ЧСР, Німеччині, США. Професор Української господарської академії в Подебрадах, Українського технічно-господарського інституту у Празі та Українського вільного університету в Мюнхені. Член НТШ. Організатор, а згодом і ректор Українського технічно-господарського інституту у Регенсбурзі (Німеччина). Автор праць із сільськогосподарської економії, агрономії, кооперації, статей в українських журналах "Кооперативна Республіка", "Кооперативне молочарство", "Сільський господар" та інш.

⁸ Чередіїв Володимир (1885-1961) - вчений-агроном. У 1918-1919 рр. - подільський губернський земський агроном, потім - професор Кам'янець-Подільської технічної школи, 1919-1920 рр. - директор департаменту Міністерства народного господарства УНР. Згодом опинився в сімграції. З 1922 р. - доцент, потім - професор ботаніки і хліборобства Української господарської академії в Подебрадах та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі.

⁹ Шереметинський Іродон (1873-1937) - вчений-агроном та ветеринарний лікар. З 1918 р. - доцент Українського державного університету в Кам'янці-Подільському, потім - директор департаменту скотарства та ветеринарії Міністерства хліборобства УНР. З 1922 р. - професор зоотехнії Української господарської академії в Подебрадах. Помер на Закарпатті.

¹⁰ Михайлік М. - інженер-агроном.

¹¹ Мезьник Йосип (1861-1949) - вчений-агроном. На сімграції жив у ЧСР. Лектор садівництва і городництва в Українській господарській академії в Подебрадах. Переїхав до Парагваю, де і помер. Похований в Асунсьйоні.

¹² Гапоніцький Борис Георгійович (1878-1953) - вчений-лісівник, лісознавець,

громадський лісовий інститут, секретаріату товарищ міністру Подільського Українського 1935 р. переведений до Львові. З 1935 р. переведений до Сумської СДАУ.

¹³ Марк Полтавський. Генеральний редактор "Марк Полтавський" в Інституту ім. Мюнхена. Преподавав в Інституті філософії та етнології в Мюнхені. Помер 1945 р.

¹⁴ Степан Прокопович. Працював на філософському факультеті УНР від 1918 р. Засновник Товариства "Господар" у Сумському університеті.

¹⁵ Борис Григорович. Народився у краївському національно-народному міністерстві господарства та спецслужб.

¹⁶ Калінін. Херсонський центр Одесської Української

¹⁷ Іван Олександрович. Народився у центральному

¹⁸ Іван Іванович. Культурно-громадські реформи в Україні.

¹⁹ Іван Іванович. Культурно-громадські реформи в Україні.

²⁰ Іван Іванович. Культурно-громадські реформи в Україні.

²¹ Іван Іванович. Культурно-громадські реформи в Україні.

я української
штрихи до
Вип.4. - Львів,
10. - С.78-86;
україні. - Т.4. -
з словника /За
Центральної
ковідник. - 2-ге
04.
ного журналу
180-190.

ї діяльності, що
зменшення
на фахівців
аркушах.
ї громадсько-
народився на
зактор газети
"Северный
-федераліст.
льової Держави
УНР у ЧСР.
ого високого
радом УНР в
радянською
ческих творів,
ни, історико-

ромадсько-
у Петербурзі.
У 1918-1923
ческих Я
Української
ного інституту
най.

тичний діяч,
ного відбуло
ечини, США.
ого технічно-
юнхені. Член
го інституту у
ї, кооперації,
молочарство",

- подільський
нічної школи,
а УНР. Згодом
за Української
ного інституту

арний лікар. З
ському, потім -
НР. З 1922 р.
на Закарпатті.

ЧСР. Лектор
х. Переїхав до
лісознавець,

громадський діяч. Народився у Сумах. Закінчив Сумське реальнє училище, Петербурзький лісовий інститут. У 1917-1918 рр. - організатор і директор лісового департаменту Генерального секретаріату земельних справ, згодом - Міністерства земельних справ УНР. У 1919-1920 рр. - товариш міністра земельних справ, лектор Українського державного університету у Кам'янці-Подільському. З 1922 р. жив у ЧСР. Організатор, лектор, професор, декан, проректор, ректор Української господарської академії в Подебрадах. Голова Української наукової асоціації. 1935 р. переїхав до Польщі. Працював на різних посадах у Черницях, Люблюні, Krakow, Lьвові. З 1945 р. - професор, 1947 р. - ректор Українського технічно-господарського інституту у Регенсбурзі. 1948-1952 рр. - голова Української національної ради. 1952 р. переїхав до США. Член НТШ. Автор кількох монографій, підручників, статей з лісівництва українською, чеською, польською мовами.

¹³Мартиос Борис (1879-1977) - державний і політичний діяч, кооператор. Народився на Полтавщині. Належав до РУП, згодом - УСДРП. Член Української Центральної Ради, генеральний секретар земельних справ. 1919 р. - міністр фінансів і голова уряду УНР. З 1920 р. - на емігації в Німеччині, ЧСР. Один з організаторів та професор Української господарської академії в Подебрадах. 1936-1939 рр. - директор Українського технічно-господарського інституту у Празі. З 1945 р. - засновник і директор Української вищої школи економіки у Мюнхені. Працював в Інституті вивчення СРСР. З 1958 р. жив у США.

¹⁴Віорігіно, Веймарський-Стадлбург Тиль Езен (1856-1938) - економіст, громадський діяч, греко-католицький священик. Народився на Станіславщині. Депутат Державної ради у Відні від УНДП. Почесний доктор економіки Української господарської академії в Подебрадах. Засновник Товариства "Земля", Земельного іпотечного банку, голова Товариства "Сільський Господар" у Львові, заступник голови Хліборобської палати. Автор спогадів.

¹⁵Стропако Степан (1872-1959) - педагог, громадський діяч. Народився у Пришухах. Працював на педагогічній роботі у Московській губернії. Співредактор журналу "Українська життя". З 1917 р. - радник у справах освіти при Генеральному секретаріаті Української Центральної Ради. Товариш міністра освіти УНР. Емігрував спочатку до Польщі, потім - ЧСР. Професор Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, голова Українського товариства прихильників книги та Українського педагогічного товариства в Празі.

¹⁶Безалко Йосип Іванович (1881-1950) - філолог-славіст, громадсько-державний діяч. Народився у Чернівцях. Редактор газети "Буковина", часопису "Промінь". Засновник і голова краївого осередку УСДП. У листопаді 1918 р. - комісар м. Чернівці. Член Української національної ради Буковини, Української національної ради ЗУНР, член Конгресу трудового народу, міністр праці УНР (1919-1920). 1920 р. емігрував до ЧСР. Лектор Української господарської академії в Подебрадах. Викладав німецьку мову. 1947 р. заарештований спецслужбами СРСР. Репресований. Помер у таборі в Казахстані.

¹⁷Каплицкий Макар (1896 - ?) - інженер-агроном. Народився у с. Майорське на Херсонщині. 1928 р. закінчив агрономічний відділ агрономічно-лісового факультету Української господарської академії в Подебрадах.

¹⁸Романенко Антон (1890 - ?) - інженер-агроном. Народився у м. Ізмайл, нині районний центр Одесської області. 1931 р. закінчив агрономічний відділ агрономічно-лісового факультету Української господарської академії в Подебрадах.

¹⁹Йдеється про Український технічно-господарський інститут у Празі - вищий навчальний заклад політехнічного типу із засновною формою навчання.

²⁰Осауленко Кость (1897 - ?) - інженер-агроном. У 1925 р. закінчив Празький політехнічний інститут, захистив докторську дисертацію. В Українській господарській академії в Подебрадах був асистентом, лектором, доцентом по кафедрі Костя Мацієвича. Член Українського республікансько-демократичного клубу у Празі.

²¹Йдеється про українські наукові з "Іди, що відбулися у Празі 1926 та 1932 рр.

²²Чикатенко Єзен (1861-1929) - громадський діяч, публіцист, меценат української культури. Народився на Херсонщині. Закінчив Одесський приватний пансіон і Єписаветградське реальнє училище. Член Українських громад в Одесі і Києві, Української радикально-демократичної партії, один із засновників Товариства українських поступовців, потім - Української партії соціалістів-федералістів. Обирається до Центральної Ради. Його кандидатура розглядалася гетьманом П. Скоропадським на посаду міністра земельних справ. 1919 р. емігрував. Жив у Варшаві, Празі, Бадені, Відні, Подебрадах. Був головою термінологічної комісії при Українській господарській академії.

²³Щербина Федір (1849-1936) - економіст, статистик, соціолог, історик Кубані, громадський діяч. Член-кореспондент Російської АН. Народився на Кубані. Закінчив Петербурзьку сільськогосподарську академію та Одеський університет. Працював в установах

Воронезького земства. Автор праць зі статистики. Неодноразово перебував у засланні. Член II Державної думи, після Новоросійської міської ради. У 1917-1920 рр. - член Кубанської Законодавчої Ради, голова Верховного Суду Кубанського козачого війська, член Верховного Кругу Дону, Кубані і Тереку. З 1920 р. - на еміграції у Югославії, ЧСР. Професор, ректор Українського вільного університету, професор Української господарської академії в Подебрадах. Член Українського республікансько-демократичного клубу у Празі. Автор наукових праць.

²⁷Тимошенко Володимир Прокопович (1885-1965) - економіст, громадський діяч, доктор філософії (1927), професор. Народився у с. Базилівка Чернігівської губ., нині с. Крупське Конотопського р-ну Сумської обл. Навчався в Інституті інженерів шляхів сполучення та Політехнічному інституті в Петербурзі. Учасник Першої світової війни. У 1918 р. - товариш міністра торгу і промисловості. 1919-1920 рр. перебував у Франції, був економічним радником української делегації на Паризькій мирній конференції. З 1921 р. жив у Чехо-Словаччині. Професор Українського вільного університету в Празі, Української господарської академії в Подебрадах. 1928 р. переїхав до США. Професор кількох американських університетів. Помер у Пало-Альто в Каліфорнії.

²⁸Гуган-Барановський Михайло Іванович (1865-1919) - економіст, громадський діяч, академік УАН. Народився на Харківщині. Закінчив природничий та юридично-економічний факультети Харківського університету. Захистив магістерську дисертацію в Московському університеті. Професор університету, політехнічного і комерційного інститутів у Петербурзі. Редактор журналу "Вестник кооперации". У 1917 р. - генеральний секретар фінансів, в. о. генерального секретаря торгу і промисловості, 1918 р. - голова Українського товариства економістів, ради Центрального українського центрального коопераційного комітету, редактор часопису "Українська кооперація", один з організаторів та декан юридичного факультету Українського державного університету в Києві, академік УАН, голова й соціально-економічного відділу. Автор численних наукових досліджень.

²⁹Фещенко-Чопівський Іван Адріанович (1884-1952) - політичний і державний діяч, вчений-металознавець. Народився у м. Чуднів на Житомирщині. Закінчив Житомирську класичну гімназію, Київський політехнічний інститут. Належав до УПІСФ. Член Української Центральної Ради та Її Комітету. 1918 р. - міністр торгівлі і промисловості УНР. За часів Української держави був ув'язнений. У період Директорії УНР - міністр народної освіти. 1919 р. - радник, заступник голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії. Голова Ради Республіки. Викладав металознавство і термічну обробку у Гірничій академії у Кракові, а також в університеті та політехніці у Варшаві. 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у радянському таборі.

In the first time there are published the documents on the activity of K.A. Matsiivych, which characterize the organizational features of the scientist in the case of organization of the courses for the practicing agronomists, writing of manuals for the future agronomists, his professional level and scientific potential.

Ана.
Микола Х
традицій

Кул
назвою "Лаврінен
проводит
українсько
національ
нації у ХХ
національн
як складов
місцевих
такого "ци
групами і
історіосо
українсько

Одн
відроджен
комуніст М
основному
писаризм
системати
межі двох і

Прав
комуністі
Юрія Шеве
його писав
Отже, пері
прозріння"

Істор
образами з
від Москви
Донцова,
"Советськ
П. Голубен
Сере
В. Пахарен
нашого під

Артем
кафедри фі

ПРО ОДНЕ ІСТОРІОСОФСЬКЕ УЯВЛЕННЯ У ПАМФЛЕТАХ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Аналізуються історіософські уявлення українського письменника Миколи Хвильового. Визначається вплив трьох світоглядно-філософських традицій на його історіософські ідеї.

Культурний підйом 20-х рр. ХХ ст.увійшов в українську історію під назвою “розстріляного відродження” (цей термін вперше вжив Юрій Лавріненко). Політика “українізації”, яку більшовики активно почали проводити з 1923 р., об’єктивно продовжила процеси виокремлення української нації з російської наднаціональної “уявної” спільноти після національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Становлення української нації у ХХ ст. у ході цих історичних процесів передбачало і формування нової національної ідентичності (на відміну від старої малоросійської регіональної як складової “общерусской”), що включало усвідомлення свого культурного місцезнаходження в межах цивілізаційної опозиції “Захід - Схід”. Початки такого “цивілізаційного” самоусвідомлення творяться креативною силою - групами національно заангажованих інтелектуалів у вигляді певних історіософських схем, і вже потім заносяться до масової свідомості українського народу.

Одним із найбільш яскравих ідеологів культурно-національного відродження цього періоду був класик української літератури, націонал-комуніст Микола Хвильовий (Фітільов) (1893-1933). Якраз Хвильовий, в основному у своїх памфлетах, у 1925-1926 рр. “*Камо грядеши?*”, “*Апологети писаризму*”, “*Україна чи Малоросія?*”, і спробував витворити не-систематизовану історіософську модель “відродженості” української нації на межі двох цивілізацій¹.

Правда, пізніше він кілька разів був змушений каятись перед комуністичною владою, а вже після третього покаяння 1930 р., на думку Юрія Шевельова, він перестає бути справжнім письменником. У тогочасних його писаннях “вжеє стерти межі між критичною статтею і доносом”. Отже, період 1925-1926 рр. з огляду на наступні події - це своєрідна “мить прозріння” в інтелектуальному розвитку Хвильового.

Історіософські погляди Хвильового з його уяленнями, ідеями та образами-закликами “азіатського ренесансу”, “психологічної Європи”, “геть від Москви!” були помічені та вперше проаналізовані у статтях Дмитра Донцова, який зі Львова уважно слідкував за культурним життям у “Советській” Україні. Потім в еміграції цю тему зачіпали у своїх публікаціях П.Голубенко, Ю.Бойко (Блохін), Ю.Шерех та І.Лисяк-Рудницький.

Серед останніх робіт варто виділити розвідки Мейса Джеймса, В.Пахаренка, О.Толочка, В.Родіна, І.Дзюби, Г.Вдовиченка². Особливість нашого підходу полягає в тому, що ми спробуємо спеціально проаналізувати

Артюх В'ячеслав Олексійович - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Сумського державного університету.

лише бачення Хвильовим цивілізаційної специфіки України в контексті філософсько-світоглядних впливів О.Шпенгlera, матеріалістичного розуміння історії та української національної ідеології.

Історіософія як інтелектуальна практика на межі філософії історії та ідеології, що шукає в минулому, сьогодені і майбутньому якийсь сенс і намагається осмислити шлях України в історії, стає дієвим засобом вирішення суспільно-політичних та культурних завдань нації. Історіософія Хвильового добре ілюструє вищенаведену тезу.

Відразу відзначимо, що пошуки цивілізаційної приналежності України “на межі” Заходу і Сходу хвилюють у 20-х рр. і багатьох інших творців української національної ідеології, що знаходились поза межами більшовицької України. Так, сам вираз “Україна між Сходом і Заходом” у 1925 р. вперше, здається, вжив у своїй розвідці “Релігія і церква в історії України” відомий ідеолог консерватизму В'ячеслав Липинський. Він писав: “Від дня наших народин йде на землі нашій перехрещення впливів Сходу і Заходу: двох відмінних культур, світоглядів, понять і цивілізацій”³³. Він говорив також про “рівновагу між Сходом і Заходом - між культурою візантійською, перевага якої вела на Україні до “Третього Риму” - православної Москви, і культурою латинською, перевага якої вела до її авангарду на Сході - до Польщі”³⁴, про синтез між елементами культури Заходу і Сходу в Україні, синтез, “який є суттю України”³⁵.

Багато писав на цю тему і Дмитро Донцов, особливо у праці “Націоналізм” (1926), протиставляючи світогляд “буддистських” народів як уособлення цивілізації Сходу “фавстівському” світогляду людини Заходу. Росія для нього - це Схід, що знаходиться у постійному антагонізмі з Європою-Заходом. Місце України у цьому міжцивілізаційному протистоянні він бачить однозначно у рухові до Заходу⁶.

У контексті європейської історіософської думки проблема цивілізаційного місцезнаходження після страшних потрясінь Першої світової війни, яка підштовхнула до розуміння недієвості оптимістичних позитивістсько-прогресистських схем історичного процесу, що розроблялись у західноєвропейському раціоналізмі протягом останніх двохсот років, турбувала представників різних національних ідеологій, світоглядів, інтелектуальних традицій. Так, один із лідерів російських євразійців Павло Біциллі пише статтю “Схід” і “Захід” в історії Старого світу”. Ідеолог німецької “консервативної революції” Артур Мьолер ван ден Брук пише роботу “Німеччина між Європою і Заходом” (1922). Польський історик й історіософ Фелікс Конечний називає одну зі своїх статей “Польща між Сходом і Заходом”. У російського філософа і соціолога Федора Степуна була робота “Росія між Сходом і Заходом”, правда, видана вже у 1962 р. Було й багато інших подібних їм назв філософських і публіцистичних робіт. В обрії цих зацікавлень ідея цивілізаційної приналежності турбувала і представників українського “розстріляного відродження” в “Советській” Україні.

Хвильовий - українець, комуніст і, врешті, європеєць. Ці три складники його ідентичності, злиті в суперечливе ціле, і породили амбівалентність його світогляду, яка так добре відчувається у його публіцистиці. У своєму забороненому за життя памфлеті “Україна чи Малоросія?” Хвильовий зовсім

не проти ідеї Шпенглера⁷ про те, що “*кожний народ переживає дитинство, культурний етап і цивілізаційний...*”⁸. Цивілізаційний етап і на наш погляд є останнім акордом будь-якої культури і початком її кінця. Але далі він якось нелогічно накладає на цей органічний шпенглерівський поділ історії “*істматівську*” ідею суспільно-економічної формациї і говорить про патріархальний, феодальний, буржуазний і пролетарський час людської історії⁹. Власне, те, що було замкненою цілісністю (дискретною локальною культурою) у Шпенгlera, перетворюється у Хвильового на певну кількість етапів на лінії історичного прогресу в межах іншої єдності - світового історичного процесу.

Перший етап у розвитку культури за Хвильовим починається в Азії, і тому “*і мікенську, і індійську, і єгипетську, і вавилонську, і арабську культуру ми відносимо до патріархального напівміфічного циклу*”¹⁰ (як ілюстрація вищесказаного: тут етап за інерцією все ще продовжує називатись циклом). Після патріархального періоду настає час феодального, який “*природно мусив виявляти себе на європейській території, де людський матеріал був повний набраної в віках і не виявленої енергії. Цією енергією Європа розв’язала не тільки другий період, але й третій - буржуазний. Четвертий, пролетарський, культурно-історичний тип європейське населення не здібне підняти. ... Сьогодні ми - сучасники “Гибелі Європи”, але не як фаустівської культури, а як буржуазного типу. Але ми - сучасники й свідки падіння творчої енергії людського матеріалу на європейській території. Західне суспільство природно йде до стану духовної імпотенції*”¹¹.

На відміну від Шпенглера, який пояснює специфіку кожного з культурних організмів наявністю специфічної “*души*”, у Хвильового ми зустрічамо ідею “*наскрізних*” психологічних типів, що визначають сутність і антагоністичних класів, і суспільно-економічних формаций в цілому. Для Європи таким типом Хвильовий визначає тип громадянської людини. Така людина зустрічається і в минулому, і в сучасності, і серед буржуазії, і серед пролетаріату (“*Тут ми стикаємося з ідеалом громадської людини, яка ускладнювалась протягом багатьох віків і є власністю всіх класів*”¹²).

Своїм поглядам Хвильовий знаходить підтримку у інших представників, особливо елітаристського світогляду, в тогочасному українському культурному житті. Так, відомий поет і літературознавець Микола Зеров всупереч класовим принципам комуністичної ідеології писав: “*Значить, не уникаймо і старої Європи, і буржуазної, і навіть феодальної, не лякаймося її психологічної зарази (хто знає, може, пролетаріатові краще вже заразитися класовою окресленістю західноєвропейського буржуза, аніж млявістю російського “каючегося дворяніна”), освоюймо джерела європейської культури, бо мусимо її знати, щоб не залишилися назавжди провінціалами. I на звернене до молодої молоді “Камо грядеши?” Хвильового відповімо: ad fontes! Тобто йдемо до первих джерел, доходьмо коріння*”¹³.

І якщо Шпенглер просто констатує стан занепаду Європи як певного культурно-історичного типу, то Хвильовий, відійшовши від такого шпенглерівського розуміння і застосувавши марксистський прогресистський підхід до історичного процесу, пророкує на місці старої європейської цивілізації утворення нового культурного організму, тобто четвертого

культурно-історичного типу, а також вказує на пролетаріат як на ту силу, що приведе до його утворення. Якщо логічно продовжити думку Хвильового, то це і є стан комунізму.

У поглядах Хвильового можна також зауважити деякі цікаві паралелі між шпенглерівським розумінням цивілізації і ленінським вченням про імперіалізм як про вищу і останню стадію капіталізму. Як відомо, у Шпенгlera цивілізація - це останній етап у розвитку культури. Тому без перебільшення можна стверджувати, що у кожного з восьми культурно-історичних типів, на які він ділить історію людства, є своя цивілізація. Кожен культурно-історичний тип, будучи організмом, прямує до своєї загибелі. І тому цивілізація стає невідвортною долею будь-якої культури. *“Цивилизации суть самые крайние и самые искусственные состояния, на которые способен более высокий тип людей. Они - завершение; они следуют за становлением как ставшее, за жизнью как смерть, за развитием как оцепенение, за деревней и душевным детством, засвидетельствованным дорикой и готикой, как умственная старость и каменный, окаменяющий мировой город. Они - конец, без права обжалования...”*¹⁴.

Найцікавіше, чого не помітили попередні дослідники памфлетів Хвильового, - це те, що у Шпенгlera цивілізація стає тотожною імперіалізму: *“Империализм, - стверджує він, - это чистая цивилизация. В этой непреложной форме проявляется судьба Запада”*¹⁵. І якраз у цьому моменті ленінська класова критика імперіалізму як загниваючого капіталізму збігається з критикою цивілізаційного закостеніння Заходу Шпенглером. Тому не дивно, що для Хвильового втрата *“класового чуття”* (що закидали йому комуністичні критики) перед таким і багатьма подібним пасажами *“Присмерків Європи”* стає неминучою; Шпенгler лише підтверджує ленінське вчення про імперіалізм. Така накладка класового марксистського і цивілізаційного шпенглерівського підходів до розуміння загальноєвропейської кризи породжує уявлення про неминучу загиbelь Заходу. Та Хвильовий, у відповідності із діалектичним вченням у стані загнивання, помічає і паростки нової Європи. Як не дивно, ці світлі моменти він пов’язує із фашистським рухом 20-х рр. Його, який описував у своїх художніх творах ідеал нової могутньої людини, творця щасливого *“завтра”* людства, не могли не захопити аналогічні особливості фашистської доктрини, внутрішня енергетика цього руху, ніцшеанська ідеологія жаги до життя, волі до влади¹⁶.

Щоб стати нацією, потрібно спочатку *ідею* України вивести за межі її маргінально-провінційного статусу у складі російської нерозчленованої релігійно-культурно-національної єдності. Таке *“виведення”* розпочалося серед українських *“будителів”*-інтелектуалів ще у XIX ст. (Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, В.Антонович, М.Драгоманов). І незважаючи на суб’єктивне сприйняття цими мислителями своєї ідеологічної діяльності, об’єктивно (особливо з точки зору *наших сучасних* знань про події майбутнього) метою пропаганди їх ідей було: через усвідомлення українським етносом своєї культурної, мовної, історичної і, врешті, цивілізаційної *інності* подолати універсалістські претензії *“общерусской”* ідеологічної доктрини. У своїх памфлетах Хвильовий продовжує цю традицію конструювання української осібності, але, звичайно, вже в інших історичних умовах, в умовах

реалізації комуністичної схеми історичного розвитку. Він пише про необхідність подолати “слов’янофільську теорію самобутності” в межах “общерусской” єдності і застосувати до нашої дійсності “теорію комуністичної самостійності”.

Є всі підстави вважати, що Росія була “відлучена” Хвильовим від “азіатського ренесансу” не в останню чергу під впливом книги Шпенглера (хоча географічно Росія, зрозуміло, знаходиться і в Азії). Ідеї “Присмерків Європи” допомогли Хвильовому навчитися сприймати російську ментальність, її мову і культуру як “Великого Чужинця”. Шпенглер, на противагу фаустівській культурі як культурі волі, характеризує російську душу так: “*Русская безвольная душа, прасимволом которой предстает бесконечная равнина, самоотверженным служением и анонимно тщится затеряться в горизонтальном братском мире. Помышлять о ближнем, отталкиваясь от себя, нравственно возвышать себя любовью к ближнему, каяться ради себя - все это выглядит ей знаком западного щеславия и кощунством, как и мощное взыскание неба наших соборов в противоположность уставленной куполом кровельной равнине русских церквей*”¹⁷. Шпенглер далі говорить про російське розуміння правди як “безымянного согласия призванных”. Не дивно, що для Хвильового, який говорить про волю до життя, елітну особистість творця, що протиставила себе невігластву масової людини (“просвіти” у термінології Хвильового), образ такого знеособлюючого колективізму росіян не міг імпонувати¹⁸.

Для розуміння взаємодії у поглядах Хвильового класового і національного елементів на шляху до комунізму потрібно навести і прокоментувати хоча б таку цитату: “*Ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз. І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація... виявляє свою волю протягом віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого - вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес*”¹⁹. Відштовхуючись від цієї основи, далі вже виникає думка, що розбудовувати російську культуру в Україні в цих конкретно-історичних умовах є справою контрреволюційною по суті²⁰.

Хвильового, безперечно, можна віднести до сповідувачів тих ідей, яким Карл Попер присвятив свою книгу “Зліденистю історицизму”: “*Пам'яті незчисленних чоловіків і жінок всіх переконань, націй і рас, що стали жертвами фашистської та комуністичної віри в Незмінні Закони Історичної Необхідності*”. При такому підході історія бачиться такою, що нею керують об’єктивні закони розвитку, і на основі їх відкриття можна передбачити шляхи розвитку людства; далі історія спрямовується до певної мети - ідеального стану досконалості (у даному випадку - комунізму). І таке поєднання принципів телеології та причинності притаманне також поглядам Хвильового. Отже, “механіка” функціонування людського світу з його точки зору нам відома. Цей світ строго детермінований законами історичного

розвитку, що їх відкрили Маркс і Енгельс. У нації теж є закони свого розвитку, але вони не можуть не бути складовими більш глобальних закономірностей марксистського вчення. Фактично, за Хвильовим, можливість нації розвинутись до кінця, проявити свій внутрішній енергетичний потенціал і буде складовою прогресивного руху на шляху до комунізму. Завдання комуніста - *відповідати* цим єдино вірним законам. Тому не потрібно вносити “хаос” у рух історії, виступаючи проти ще однієї “залізної” закономірності, навпаки, потрібно всіляко сприяти розвиткові національного фактору (у нашому випадку - українського), що і буде рівнозначним прийняттю, розумінню і розвиткові комуністичної ідеї. Таке зміщення смыслів й акцентування уваги на особливій ролі нації в порівнянні з класовим чинником, навіть обумовленості класового національним (затримка з розвитком нації затримує і формування класових сил), і робить Хвильового не просто комуністом, а націонал-комуністом.

У деяких публікаціях зустрічається думка, що Хвильовий лише удавав із себе комуніста, і комуністична термінологія у його писаннях - це лише зовнішній засіб, що ніяк не характеризує внутрішню суть його національного, в цілому, світогляду. Справжній же Хвильовий, безперечно, - націоналіст. На нашу думку, більш адекватним для розуміння світогляду Хвильового є його бачення таким, що ми вже вище назвали *суперечливою єдністю* комуністичного і національного начал.

Він справді був переконаний, що в тих конкретно-історичних українських реаліях не можна бути комуністом, не будучи націоналістом (націоналістом у розумінні вияву “*почуття належності*” за Б.Шейфером)²¹. Цими переконаннями він послуговувався і в житті.

Тепер детальніше про “азіатський ренесанс”. В ідеї “азіатського ренесансу” поєднано, здавалося б, непоєднуване у тогочасних ідеологічних реаліях “Совєтської” України - більшовицька класова теорія й ідеї Шпенглера. Але на що більшість сучасних дослідників чомусь знову ж таки намагаються не звертати увагу, так це на ідею, що “азіатський ренесанс”, центром якого виступає Україна, розгортається як складова реалізації четвертого, пролетарського культурно-історичного типу, тобто стає необхідним етапом на шляху до побудови комуністичної формaciї. Намагання тлумачити погляди Хвильового з применшенням їх комуністичної складової, мабуть, можна пояснити відповідною ідеологічною заангажованістю дослідників.

Після того, як у XIX ст. остаточно була сконструйована цивілізаційна опозиція “Захід-Схід”, неможливо було вже визначати свою власну цивілізаційну принадлежність без її врахування. Особливо це було важливим для народів південно-східної Європи, до яких належить і український. Тому Хвильовий і конструює історіософську теорію “*межсвості*” як географічну локалізацію ментально-психологічних та цивілізаційних особливостей української нації.

Потрібно мати на увазі, що дихотомія “Захід-Схід” формувалась на Заході і з точки зору європоцентричного способу мислення. Тому при характеристиці першого смыслового полюса (Заходу) превалують позитивні оцінки, а при характеристиці Сходу - навпаки. Захід - це демократія, Схід - деспотизм; Захід - це динамізм, Схід - застій, нерухомість; Захід - модернізація,

Схід - традиційність, ритуал; Захід - ринок, Схід - базар тощо. Натомість Хвильовий наділяє Схід позитивними характеристиками.

У першому своєму памфлеті “*Камо грядеши?*” він ще відносить ренесанс лише до сфери мистецтва: “*Говорячи про азіатський ренесанс, - пише він, - ми маємо на увазі майбутній нечуваний розквіт мистецтва таких народів, як Китай, Індія і т.д. Ми розуміємо його як велике духовне відродження азіатських країн*”²². У пізніших памфлетах та листах Хвильовий розуміє його вже як цивілізаційний феномен та як політичну настанову.

Якщо тепер спробувати реконструювати погляди Хвильового на цю проблему, то виходить такий логічно несуперечливий образ ідеї “азіатського ренесансу”. Насамперед, Україна бачиться йому складовою азіатської цивілізації. Він її ще називає “*Азіатською Хохландією*”, але з поправкою про перебування України на межі Азії. Сама ж ідея відродження, що йде з Азії, навіяна, мабуть, творами Володимира Леніна (“*Ленін ніс світло з Азії*”) про революційну роль колонізованих народів Сходу у майбутніх подіях світової історії. У зв’язку з революційними подіями в Китаї, Індії, Ірані та Туреччині Ленін писав про “*пробудження Азії*”, Азію як “*паливний матеріал у світовій політиці*”, “*відсталу Європу і передову Азію*” і був переконаний, “...що в грядущих вирішальних боях світової революції рух більшості населення земної кулі, спочатку спрямований на національне визволення, обернений проти капіталізму й імперіалізму, і, може, відіграє далеко більшу революційну роль, ніж ми сподіваємось” та “*селяни колоніальних країн, незважаючи на те, що вони зараз ще відсталі, відіграють дуже велику революційну роль в наступних фазах світової революції*”²³.

Сполучення економіки Заходу і вольового духу Сходу і дасть те піднесення, що його в термінології Шпенглера можна назвати народженням нового культурно-історичного типу, а географічним місцем його виникнення буде Україна. Євразія як синонім України (як тут не згадати російський варіант євразійської теорії, в якій “*континентом Євразією*” виступає вже Росія) є у Хвильового тією “*південно-східною республікою комун*”, що знаходиться “*на межі двох великих територій, двох енергій*”²⁴. Він не вірить, що європейський пролетаріат зможе самостійно розпочати рух до комунізму, бо він знаходиться під сильним впливом “*третього стану*”²⁵, тобто буржуазії. Від Європи майбутня, комуністична епоха може взяти економічну основу (“*міцну матеріальну базу для азіатських конкістадорів*”²⁶). Від Азії - енергію. Тип людини, що наповнений цією енергією, Хвильовий за аналогією із завойовниками Америки називає конкістадорським і переконує, що “*тільки конкістадори Великого Сходу утворять четвертий культурно-історичний тип, що тільки вони виведуть людськість на шлях комуністичних революцій*”²⁷. Таким чином, саме в Україні відбудеться поєднання ментальності і культури Сходу і Заходу, саме тут азіатські конкістадори стануть західниками²⁸, і саме тут “*під дальній гул барикадних боїв спалахне багряно-голубим п’ятикутником над темною європейською ніччю*”²⁹ “*азіатський ренесанс*” як початок нової світової комуністичної революції. Після неї ж обов’язково настане комунізм або ще “*четвертий культурно-історичний тип*”. Таким чином, “*азіатський ренесанс*” у Хвильового є не зовсім азіатський. Тут Європа лише оновлює себе за допомогою Азії на українській

території і, звичайно ж, за допомогою представників української нації.

Як бачимо, погляди Хвильового виступають зашифрованим виявом ідеї українського месіанізму. Але специфіка такого месіанізму полягає в тому, що твориться він людиною з атеїстичним типом світогляду. Часи ж первинного месіанізму (на зразок польського, який функціонував у межах панівного релігійного типу свідомості) вже пройшли, і тому ідея месіанізму конструюється Хвильовим як *раціонально-необхідна*. Між іншим, з цієї точки зору месіанські мотиви в ідеологічній програмі кирило-мефодіївців, що приписують М.Костомарову, - “*Книгах буття українського народу*” - мали автентичніший характер хоча б тому, що розвивалися саме в межах християнської релігійної парадигми. Хвильовий же усвідомлено пише, що його ідеї *повинні* відноситись до месіанського типу: “*Коли ти будеши шукати тут елементи месіанізму, ти їх, звичайно, знайдеш*”, - вустами персонажа із “*Санаторійної зони*”, Анарха, проголошує він свої думки.

Таким чином, історіософські ідеї Хвильового розвивалися під впливом трьох світоглядно-філософських традицій: матеріалістичного розуміння історії з ідеями Леніна включно, теорії Шпенгlera та української національної ідеології. Об’єктивно ідея “*азіатського ренесансу*” “*працювала*” на творення уявного стану відрубності України, її культури та історичного шляху розвитку від Росії. Така “*мисленнєва фігура*” є необхідною складовою функціонування самостійного типу національної свідомості, через яку Хвильовий у своїх поглядах надає Україні статус суб’єкта історичного процесу. Більше того, на основі цих поглядів Хвильовий, доляючи провінційний статус України, виводить її у творці світової історії. Уявлення про “*азіатський ренесанс*” безперечно є “*утопією*” у мангеймівському розумінні цього слова. Ну, а “*месіанські потуги*” Хвильового є наслідком рефлексивного конструювання, що і вказує на їх неавтентичність.

¹По-різному оцінюється націоналістичними ідеологами та науковцями ідеологічна принадлежність самого Хвильового. Для Донцова було істиною, що Хвильовий “*прийняв комунізм*”. “*Він без застережень пішов за “вітром зі Сходу”*”. Трагедія Хвильового дуже нагадує йому трагедію Гоголя: “*Обидва писали про своє роздвоєне Я*” (Донцов Д. Українсько-советські псевдоморфози // Донцов Д. Дві літератури нашої доби. - Львів, 1991. - С.101). Ще один із відомих вчених й ідеологів націоналізму Юрій Бойко, навпаки, вважав, що Хвильовий змушений був маскуватись, але своїх націоналістичних поглядів не зревізував “*ні на йому*” до останніх днів свого життя (Бойко Ю. Микола Хвильовий // Бойко Ю. Вибране. - Мюнхен, 1971. - Т.1. - С.126). На думку ж сучасного дослідника творчості письменника Андрія Степаненка, Хвильовий “*за духом був не українським письменником*”, а цілком лояльним комуністом, чия творчість перебувала під цілковитим впливом прочитаних ним російських класиків (Степаненко А. Хвильовий без німби // Український засів. Часопис національної інтелігенції. - 1994. - №4. - С.72). Але які б думки не висловлювались дослідниками стосовно ідеологічної ідентичності Хвильового, не викликає сумніву, що його ідеї, будучи поставленими і осмисленими і в умовах “*Советської*” України, і в еміграційному культурно-світоглядному контексті, об’єктивно відіграли важливу роль у становленні, особливо серед інтелігенції, почуттів української національної осібності, розумінні антиукраїнськості більшовицької ідеології.

²Донцов Д. Українсько-советські псевдоморфози // Донцов Д. Дві літератури нашої доби. - Львів, 1991. - С.93-108; Бойко Ю. Микола Хвильовий // Бойко Ю. Вибране. - Мюнхен, 1971. - Т.1. - С.111-132; Голубенко П. Хвильовий і Шпенглер // Сучасність. - 1963. - №5. - С.53-70; Лисяк-Рудницький І. Микола Хвильовий // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. - К.: Основи, 1994. - Т.2. - С.121-124; Шерех Юрій. Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового) // Шерех Юрій. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. - Харків: Фоліо, 1998. - Т.2. - С.136-184; Вдовиченко Г.В. Історіософія та філософська антропологія

М.Г.Хвильового // Мультиверсум. Філософський альманах. - К.: Український Центр духовної культури, 2005. - Вип.50. - С.74-82; *Дзюба І.* Микола Хвильовий. "Азіатський ренесанс" і "психологічна Європа" // Дзеркало тижня. - 2005. - №40(568). - 15-21 жовтня; *Мейс Джеймс*. Бурений дух розстріляного відродження (Микола Хвильовий) // Сучасність. - 1994. - №11. - С.31-43; №12. - С.73-82; *Пахаренко В.* Суть та еволюція ідеології М.Хвильового // Розбудова держави. - 1996. - №7. - С.44-48; *Родін В.* Історіософські концепції М.Хвильового та О.Шпенглера на зламі епох: точки зіткнення і розбіжності // Сіверянський літопис. - 2001. - №2. - С.114-117; *Степаненко А.* Вказ.праця. - С.69-85; *Толочко О.* The Good, the Bad and the Ugly // Критика. - 1998. - №7/8. - С.24-31.

³*Липинський В.* Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. - 1994. - №1. - С.259.

⁴Там само. - С.254.

⁵Там само.

⁶Правда, якщо заглибитись у XIX ст., то образ України-“між” можна зустріти вже у великого французького письменника Оноре де Бальзака, коли у “Людській комедії” він писав, що “жителі України, Росії, долин Дунаю, одним словом, слов’янські народи, є єдальною ланкою між Європою й Азією, між цивілізацією та варварством” (Цит. за: Толочко О. Вказ. праця. - С.30).

⁷Шпенглерівські роботи, і особливо його “Присмерки Європи”, що вийшла російською мовою у 1923 р., мали величезний вплив на ідейне становлення Хвильового. Так, неможливо навіть зрозуміти деякі “темні” місця його художніх творів без урахування цього впливу Шпенглера. Наприклад, у “Сентиментальній історії” є такий діалог:

“- Сестро! - говорю я далі. - Ти не знаєш, хто буде цезарем майбутньої імперії - світовий мільярдер чи світовий чиновник?

I каже сестра крізь сльози:

- Яка ти чудна, Б’янко, хіба ця мисль і тебе тривожить?” (Хвильовий М. Сентиментальна історія // Хвильовий М. Твори: У 2 т. - К., 1990. - Т.1. - С.533).

Власне, це є перенесення у художній твір тих ідей, що розроблялись Шпенглером у книзі “Прусацтво і соціалізм” (вперше на цей зв’язок вказав у своїй статті П.Голубенко (Див: Голубенко П. Хвильовий і Шпенглер).

Що ж до впливу іншого представника циклічних теорій - Миколи Данилевського, то потрібно сказати, що його ім’я лише раз згадується у памфлеті “Україна чи Малоросія?” поряд з назвою його роботи “Європа і Росія” (Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Твори: У 2 т. - К., 1990. - Т.2. - С.610). Але терміном Данилевського “культурно-історичний тип” Хвильовий послуговується досить часто. Тому можна припустити, що в загальних рисах ідеї Данилевського йому були знайомі. Про щось більш конкретне говорити важко.

⁸Хвильовий М. Україна чи Малоросія? - С.610.

⁹Там само. - С.611.

¹⁰Там само. - С.612.

¹¹Там само.

¹²Хвильовий М. Листи до Миколи Зерова // Хвильовий М. Твори: У 2 т. - К., 1990. - Т.2. - С.860.

¹³Зеров М. До джерел // Зеров М. Твори: У 2 т. - К., 1990. - Т.2. - С.577-578.

¹⁴Шпенглер О. Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории / Пер. с нем. - М., 1993. - Т.1: Гештальт и действительность. - С.163-164.

¹⁵Там само. - С.170.

¹⁶Ось його характеристика фашизму: “Азіатський ренесанс визначається не тільки відродженням класичної освіченості, але й відродженням сильної й цільової людини, відродженням нового типу відважних конкістадорів, що за ними сумує її європейське суспільство... Сьогодні фашизм прийшов цей порядок змінити. І хоч цей прихід запізнілій, але це досить вдала й вчасна вилазка: темперамент фашизму не може не викликати симпатію” (Хвильовий М. Україна чи Малоросія? - С.614). Ще про фашизм: “Фашистська мужнія цільність мусить бути близькою нам від рідної розляпаної психіки” (Там само. - С.597).

¹⁷Шпенглер О. Указ. соч. - С.489.

¹⁸Психологізм стає основоположною рисою російської літератури, починаючи з другої половини XIX ст. А Хвильовий ніби говорить щось схоже, коли пише про “психологічну Європу”. Тому потрібно чіткіше вказати на ті смисли, що їх надав Хвильовий цьому поняттю. Для нього є велика різниця між “психологічною Європою” і “психологічною Росією”. Стосовно російського психологізму Хвильовий пише, що “велика російська література є, перш за все, література пессимістична, вірніше, пасивно-пессимістична... Російський

пасивний пессимізм виховував кадри “лиших людей”, так би мовити, паразитів, “мечтателей”, “людей без определенных занятий”, “нытиков”, “сиренъких людей двадцятого числа” (Хвильовий М. Україна чи Малоросія? - С.601).

І навпаки, тип людини, що притаманний “психологічній Європі”, Хвильовий мислить “в перманентній волевій, інтелектуальній і т.д. динаміці. Це та людина, що її завжди ѹ до вінців збурено в своїй біологічній основі. Це - європейський інтелект в країному розумінні цього слова. Це - коли хочете - знайомий нам чорнокнижник із Вюртемберга, що показав нам грандіозну цивілізацію ѹ відкрив перед нами безмежні перспективи. Це доктор Фауст, коли розуміти його як допитливий людський дух. Фауст безсмертний, поки живуть сильні, здорові люди, - от що я розумів під психологічною Європою” (Хвильовий М. Листи до Миколи Зерова. - С.860).

Донцов, поглиблюючи таке розуміння, розвиває ідею “психологічної Європи” далі: “На Заході, в країні пристрасної краси, - пише він, - там, де не в матерії бачиться суть життя, а в енергії, якою є й сама матерія, лише в формі спокою. В цій енергії є для Заходу вся поезія і смисл існування. Лише в літературі Заходу найдемо не “грусть-тоску”, а велику радість життя” (Донцов Д. “Росія чи Європа?” та інші есеї. - К., 1992. - С.19).

¹⁹Хвильовий М. Україна чи Малоросія? - С.591.

²⁰Там само.

У межах теорії “боротьби двох культур” в тодішній Україні протилежна думка, яка належить секретарю ЦК КП(б)У Дмитру Лебедю, звучить так: “Поставити собі завдання активно українізувати партію, а відповідно і робітничий клас... зараз буде для інтересів культурного руху мірою реакційною, бо націоналізація, тобто штучине насадження української мови в партії і робітничому класі за нинішнього економічного, політичного і культурного співвідношення між містом і селом... означає стати на точку зору нижчої культури села порівняно з вищою культурою міста” (Цит. за: Касьянів Г. Українська інтелігенція 1920-х - 30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., 1992. - С.74-75).

²¹А інакше як зрозуміти слова з його передсмертної записки, яку він склав перед своїм самогубством: “Хай живе комунізм. Хай живе соціалістичне будівництво. Хай живе комуністична партія!” Хвильовий що - і в передсмертному стані веде “подвійну гру”?

²²Хвильовий М. Камо грядеш? // Хвильовий М. Твори: У 2 т. - К., 1990. - Т.2. - С.417.

²³Ленін В.І. Доповідь про тактику РКП 5 липня // Ленін В.І. Повне зібрання творів. - К., 1974. - Т.44. - С.36.

²⁴Хвильовий М. Україна чи Малоросія? - С.615.

²⁵Він же. Листи до Миколи Зерова. - С.865.

²⁶Він же. Україна чи Малоросія? - С.614.

²⁷Там само. - С.617.

²⁸Там само. - С.619.

²⁹Він же. Камо грядеш? - С.415.

The historiosophical conceptions of the Ukrainian writer Mykola Khvylyovyy are analysed. The influence of three traditions of philosophical outlook on his historiosophical ideas is investigated.

Отримано 5.09.2006.

АРТЮХ В.О.

ПРО ОДНЕ ІСТОРІОСОФСЬКЕ УЯВЛЕННЯ У ПАМФЛЕТАХ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Аналізуються історіософські уявлени я українського письменника Миколи Хвильового. Визначається вплив трьох світоглядно-філософських традицій на його історіософські ідеї.

Культурний підйом 20-х рр. ХХ ст. увійшов в українську історію під назвою “розстріляного відродження” (цей термін вперше вжив Юрій Лавріченко). Політика “українізації”, яку більшовики активно почали проводити з 1923 р., об’єктивно продовжила процеси виокремлення української нації з російської наднаціональної “уявної” спільноти після національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Становлення української нації у ХХ ст. у ході цих історичних процесів передбачало і формування нової національної ідентичності (на відміну від старої малоросійської регіональної як складової “общерусской”), що включало усвідомлення свого культурного місцевознаходження в межах цивілізаційної опозиції “Захід - Схід”. Початки такого “цивілізаційного” самоусвідомлення творяться креативною силою - групами національно заангажованих інтелектуалів у вигляді певних історіософських схем, і вже потім заносяться до масової свідомості українського народу.

Одним із найбільш яскравих ідеологів культурно-національного відродження цього періоду був класик української літератури, націонал-комуніст Микола Хвильовий (Фітільов) (1893-1933). Якраз Хвильовий, в основному у своїх памфлетах, у 1925-1926 рр. “*Камо грядеши?*”, “*Апологети писаризму*”, “*Україна чи Малоросія?*”, і спробував витворити несистематизовану історіософську модель “відродженості” української нації на межі двох цивілізацій!

Правда, пізніше він кілька разів був змушений каятись перед комуністичною владою, а вже після третього покаяння 1930 р., на думку Юрія Шевельова, він перестає бути справжнім письменником. У тогочасних його писаннях “вже стерти межі між критичною статтею і доносом”. Отже, період 1925-1926 рр. з огляду на наступні події - це своєрідна “мить прозріння” в інтелектуальному розвитку Хвильового.

Історіософські погляди Хвильового з його уявленими, ідеями та образами-закликами “азіатського ренесансу”, “психологічної Європи”, “геть від Москви!” були помічені та вперше проаналізовані у статтях Дмитра Донцова, який зі Львова уважно слідкував за культурним життям у “Советській” Україні. Потім в еміграції цю тему зачіпали у своїх публікаціях П.Голубенко, Ю.Бойко (Блохін), Ю.Шерех та І.Лисяк-Рудницький.

Серед останніх робіт варто виділити розвідки Мейса Джеймса, В.Пахаренка, О.Толочка, В.Родіна, І.Дзюби, Г.Вдовиченка². Особливість нашого підходу полягає в тому, що ми спробуємо спеціально проаналізувати

² Артюх В'ячеслав Олексійович - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Сумського державного університету.

ПОВОЖІЙ С.Л.

**В.БАРТ І СУМЩИНА.
З ІСТОРІЇ МИСТЕЦЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У МИСТЕЦТВІ
ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.**

*Розглядаються проблеми мистецької освіти на Сумщині та в
Московському училищі живопису, ліплення і зодчества на початку ХХ ст.
Досліджується творчий шлях художника В.Барта.*

У лютому 1988 р. мені довелося бути присутнім на святкових заходах у підмосковній Немчинівці з приводу 110-ї річниці з дня народження К.Малевича. Ця дачна місцевість завжди приваблювала московську інтелігенцію. Деякий час тут жив і К.Малевич; саме у Немчинівці він зустрічався з кінорежисером С.Ейзенштейном¹. У цих місяцях й заповідав себе поховати родоначальник супрематизму. Супрематичну труну з тілом К.Малевича, зроблену за ескізами самого художника, перевезли з Ленінграду до Немчинівки, а на місці поховання встановили надмогильний знак у вигляді квадрата. Проте довгі роки в СРСР ім'я К.Малевича замовчувалося, а його творчість не популяризувалася. Лише з середини 1980-х рр. розпочався процес повернення забутого імені художника до історії мистецтва. У цьому процесі значну роль відіграла Немчинівка.

Вранці зимового морозного дня відбулося відкриття меморіальної дошки на будинку, в якому мешкав засновник супрематизму К.Малевич, а потім у районному будинку культури виступали представники місцевої інтелігенції, мистецтвознавці, музейні діячі, краснанщи. Запам'ятався виступ доньки К.Малевича - Уни Казимиривни, яка здалеку приїхала до Немчинівки. Вона відзначила, що “*папа очень любил петь украинские песни*”. Фундаментальну лекцію про російський авангард прочитав близьку члену знатець цього періоду в історії мистецтва, доктор мистецтвознавства Дмитро Сараб'янов. Раїтом у перерві до мене підійшов невисокого зросту чоловік, який почав доволі прискіпливо допитуватися, чи знаю я про те, що у сумській гімназії навчався художник Віктор Барт. Незабаром виявилося, що переді мною стояв мистецтвознавець зі світовим ім'ям, дослідник творчості В.Татліна - Анатолій Стригальов. Ця коротка розмова заінтригувала і закарбувалася в пам'яті, адже мене цікавили всі зв'язки відомих представників авангарду з нашим краєм, Сумщиною. Так, наприклад, приголомшивим для мене виявилося знайомство з автобіографією К.Малевича, з якої стало відомо про перебування художника в Білопіллі та Конотопі². З часом, на зміну інтересу до митців “першої величини” прийшло зацікавлення тими митцями, які знаходилися у тіні своїх учителів, але які по-своєму торували нові шляхи у мистецтві першої третини ХХ ст. Серед цих імен, безумовно, слід назвати і Віктора Барта. Як уже зазначалося нами у дослідженнях, серед експонентів виставок авангардного угруповання “Бубновий валет” зустрічають художників, імена яких пов’язані з Сумщиною: Д.Бурлюк, О.Грищенко,

Повожій Сергій Іванович - кандидат мистецтвознавства, доцент Української академії банківської справи.

К.Малевич, Р.Фальк. До них слід додати також ім'я Віктора Сергійовича Барта (1887-1954), яке і на початку ХХ ст. було відоме не кожному шанувальнику мистецтва. Між тим він був експонентом виставок "Бубнового валета" і "Віслячого хвоста", інших "лівацьких" показів сучасного мистецтва початку ХХ ст. Списі відомості про нього знаходимо у таких довідкових виданнях, як біобібліографічний словник "Художники народів СРСР", альбом "Невідомий російський авангард у музеях та приватних зібраниях", енциклопедичний довідник "Сумщина в іменах".

Віктор Сергійович Барт народився 20 (8) квітня 1887 р. у с. Величаве Ставропольської губернії у родині ветеринарного лікаря⁴. Не виключено, що рід Барта мав французьке коріння. У щоденнику французького художника Е.Делакруа я зустрів таке ж прізвище. У 18-річному віці, у 1905 р., Барт закінчив Сумське реальнє училище, але коли і за яких причин його родина приїхала до Сум, залишається невідомим. Не виключено, що приїзд на Слобожанщину був пов'язаний з переїздами батька по роботі. Реальнє училище було відкрито у Сумах у 1873 р. разом із заснуванням у місті чоловічої та жіночої гімназій.

Незабаром чотирикласний курс навчання в реальному училищі змінюється на семирічний. Ошатна двоповерхова будівля училища в центрі Сум, на вулиці Петровівській, не тільки прикрашала місто, але й за своїм розташуванням була зручною для учнів та викладачів⁵. Зручність приміщення реального училища та високий рівень обладнання хімічної лабораторії відмітив працівник освіти І.Анопов, який перебував у Сумах у 1891 р.⁶

Відмінність навчальних програм училища від програм гімназій компенсувалася більш поглибленим вивченням фізико-математичних та природничих наук. Реальнє училище готувало випускників до вступу до інститутів. На відміну від гімназій, кількість учнів і вчителів у реальному училищі була меншою. Так, наприклад, у сумській Олександровській чоловічій гімназії, яка знаходилася на Троїцькій вулиці, у 1906 р. навчалося 407 учнів, а в реальному училищі майже удвічі менше - 265 учнів; вчителів у цій же гімназії у 1906 р. було 27, а в реальному училищі - 10⁷.

Значну допомогу училищу надавала родина Харитоненків. Зокрема, у 1891 р. нею було засновано стипендію ім. І.Г.Харитоненка, а міською думою - стипендії для дітей, чиї батьки загинули у війні з Японією. Почесним куратором училища був П.І.Харитоненко.

Значна увага в училищі приділялася виховній роботі. Про це свідчить, наприклад, діяльність при цьому навчальному закладі Товариства організації подорожей учнів училища⁸.

У 1913-1917 рр. в училищі викладав малювання і чистописання художник Никанор Онацький, який пізніше, з 1920 р., став першим директором Сумського художньо-історичного музею. Учителем малювання і чистописання в училищі у 1903, 1904 та 1906 рр. був художник Яків Романович Порубіновський. Відомо, що він був вільним слухачем Академії мистецтв і закінчив її курс.

У 1868 р. він отримав звання вчителя малювання у повітовому училищі та в гімназіях. Його прізвище зустрічаємо у списку вчителів Сумського реального училища у Харківському календарі за відповідні роки.

Педа
геометрич
- Новосил
Микола С
Федорович
Гальковськ
Євстафій
пісмовод
- Порубіно
р. відсутн
відіграв ви
розвивати

За від
джерелом
малювання
учителем м
майбутньо

Не ви
ї рукописні
нам вдало
художнього
учнями Су
спогади. Об
тушило та
(В.О.), "Роз
вірш, викон
"Зайчики" с
"Л.Г. (Л.Гр

У Сум
літературне
кадетського
рукописний
та "Алексан

Відом
Бурлюка (1
Олександров
майбутній ф
його було пе
вперше пом
Веніг (1865-
закінчення в
з 1886 р.), ..
класного ху

Новий
Рябушок ба
звернути уз
второго, вчи

Педагогічний склад в училищі був таким: учитель математики та геометричного креслення Лебединський Микола Павлович; історії та географії - Новосильцев Аркадій Іванович; природознавства і фізики - Яблонський Микола Олександрович, німецької мови - Решетилович Володимир Федорович, французької мови - Еттенберг Яків Якович; російської мови - Гальковський Микола Михайлович; співу - регент церковного хору Квашенко Євстафій Кузьмич; гімнастики - Ставровський Микола Петрович; письмоводитель - Полтавцев Федір Павлович; малювання та чистописання - Порубіновський Яків Романович⁹. Проте у Харківському календарі на 1905 р. відсутнє прізвище Я.Порубіновського. Але не виключено, що саме він відіграв вирішальну роль у зацікавленні В.Барта мистецтвом у його бажанні розвивати свої здібності.

За відсутності у місті художнього музею та художніх виставок, єдиним джерелом на той час, на наш погляд, могло бути спілкування з вчителем малювання в училищі, тобто з Я.Порубіновським. Такі спілкування учня з учителем малювання з переданням досвіду інколи є вирішальними для майбутнього художника.

Не виключено, що на формування естетичних смаків учнів впливали й рукописні журнали, які видавалися в училищі. У сумській приватній колекції нам вдалося познайомитися із ксерокопією рукописного літературно-художнього журналу "Світ" (№1 від 2-го грудня 1914 р.), який видавався учнями Сумського реального училища. У ньому вміщено оповідання, вірші, спогади. Обкладинка журналу оздоблена малюнком. Усі малюнки виконані тушию та чорними чорнилами. Не збереглися малюнки: "Польові квіти" (В.О.), "Ромашки" (Я.Ф.), "Місячна ніч" (Б.Г.). Один малюнок, який обрамлює вірш, виконано у реалістичній манері (дерево на березі обриву). Вірш В.Р. "Зайчики" обрамлює малюнок, виконаний юним художником з ініціалами "Л.Г. (Л.Гречко)" у стилі модерн.

У Сумах виходило декілька журналів, зокрема "Кадет" - двотижневий літературний науково-популярний журнал з кадетського життя Сумського кадетського корпусу, з 1880-х рр. Олександрівська гімназія випускала рукописний журнал "Александровець", а пізніше - друковані видання "Класик" та "Александровець"¹⁰.

Відомо, наприклад, яке велике значення для художника і поета Давида Бурлюка (1882-1967) мали стосунки з учителем малювання сумської Олександрівської чоловічої гімназії О.Венігом. У цьому навчальному закладі майбутній футурист провчився весього один рік (1894), а вже у серпні 1895 р. його було переведено з Сум до Тамбовської гімназії. Художній хист Д.Бурлюка вперше помітив учитель малювання сумської гімназії Олександр Карлович Веніг (1865-1907). Син знаного живописця, академіка К.Б.Веніга, він після закінчення навчання в Академії мистецтв у Петербурзі (був вільним слухачем з 1886 р.), де неодноразово нагороджувався медалями, отримав звання класного художника 3-го ступеня і призначення до Сум у 1893 р.

Новий викладач малювання вважав за необхідне написати листа до Рябушок батькам юного художника, в якому він настійно рекомендував звернути увагу на "искру Божью, имеющуюся в Вашем сыне, ученике второго, введенного мне класса"¹¹.

Чимало митців, які отримали фахову підготовку в Академії мистецтв, займалися педагогічною діяльністю на Сумщині на початку ХХ ст. Викованець Академії мистецтв П. Коренев викладав малювання у гімназії в Путивлі; у Конотопі викладачами малювання в навчальних закладах міста були художники А. Лазарчук і О. Гофман, твори яких є у колекції Конотопського краєзнавчого музею. Почесне місце у цій когорті митців-подвижників займає Яків Порубіновський, нагороджений орденами св. Анни 3-го ступеня та св. Станіслава 3-го ступеня. Разом з іншими художниками, він також представляв наш край на Всеросійському з'їзді художників у Петербурзі у 1911-1912 рр.¹²

Вчителі малювання намагалися якнайбільше впливати на розповсюдження графічного мистецтва в суспільстві. З цією метою було організовано Товариство вчителів малювання у Санкт-Петербурзі, яке проіснувало з 1901 до 1917 рр. Воно виникло з ініціативи учасників засідань відділу графічних мистецтв при Педагогічному музеї військово-навчальних установ та об'єднувало професійних художників і педагогів. До членів-засновників товариства увійшли художники-педагоги, які мали відношення до мистецького життя Сумщини, зокрема - [Н.К.] Євлампієв¹³. Цей художник також брав участь у Першій виставці місцевих та іногородніх художників у Сумах у 1914 р.¹⁴ і викладав пізніше у Сумському народному університеті. У каталогі виставки, виданому російською мовою, зазначені прізвища таких авторів (подано мовою оригіналу): Андреев Я.Д., Бессонов П.Ф., Віюнов Н.А., Владімиров И.А., Денисов И.А., Евлампієв Н.К., Евсевский И.Д., Кузнецов П., Медведев Г.А., Онацкий Н.Х., Орлов А.Г., Попов Л., Радимов П.А., Рубо, Скорняков Х.Н., Фешин Н.І., Яременко И.Г., Фомін А.І. Всього у каталогі зазначено 190 творів. Серед засновників товариства зустрічаємо також прізвище художника Я.Д. Андреєва.

Найважливішим напрямком діяльності товариства вважалося піклування про покращення викладання графічних мистецтв у начальних та середніх навчальних закладах. Не випадково, що вчителі у провінції з усією душою віддавали свої знання та уміння учням, намагаючись при цьому розізннати талановиту та здібну до мистецтва молодь.

Очевидно, що життя та навчання в Сумах залишило певний слід у душі майбутнього митця. Але набуття мистецької освіти потребувало переїзду до великого художнього центру, якими на той час у Російській імперії були Москва та Петербург. За невідомих нам причин було вибрано Москву. В.Барт отримав мистецьку освіту в Московському училищі живопису, ліплення і зодчества (1906-1911). Іспити були конкурсні, але вакантних місць було обмаль. Конкурс був значним, інколи - більше десяти абітурієнтів на одне місце. Тому сам факт вступу В.Барта показав належну художню підготовку, яку він здобув у Сумах.

Молодий художник потрапляє до училища тоді, коли у його стінах відбуваються серйозні зміни. Складні обставини 1907-1909 рр. призводять до закриття портретно-жанрової майстерні і незабаром - до виключення з училища 67 студентів. Молодь не задовольняє методика викладання малюнку і мистецтва художниками, які сповідували старі форми навчання. Вони вже не визнавали авторитету А. Васнецова і С. Милорадовича. Водночас і деякі

викладачі
оновлені:
бунтарів-
Л.Пастерн
але не мис-
навичок, в

Така
з герой ро-
если хочеш
его". На це
художник
ничему хор-
навязываю

Нові і
могли пози-
"Зараза иш-
Водкін. У і
який незаба-
майбутніх
відмічав С
В.Барта¹⁵.
талановити
О.Шевченко
іншими ми-
й Д.Бурлюк

Серед
Фальк, який
бачимо у пе-
зліва - В. Ба-
спраужнім р-
навчався в у-
-лучизму, в
його творах
був виключ-
"за отрица-
отримати зі
малювання і
Вишого худо-
класі з Кири-
з художника
з академії у 1
з устріч з В.Б
виключення
умолку крич-
скудно осве-
киноварью і
чоловек, руси-

викладачі не могли погодитися з намірами студентів щодо радикального оновлення живопису з огляду на нове, французьке мистецтво. Проти бунтарів-студентів виступали такі корифеї живопису, як В.Серов і Л.Пастернак, вбачаючи у захопленні новими течіями загрозу художній освіті, але не мистецтву. Вони боролися за набуття учнями училища професійних навичок, відкидаючи при цьому бездумне копіювання.

Така тенденція спостерігалася і в художньому житті інших країн. Один з геройів роману Е.Золя “Творчість” категорично заявляє: “*А я думаю так: если хочешь заниматься каким-нибудь ремеслом, неплохо сначала изучить его*”. На це головний герой - художник Клод Лантьє (прототипом якого був художник П.Сезанн) назначає: “*Он прав, нужно изучить свое ремесло. Только ничему хорошему не научишься под эгидой профессоров, которые силой насизывают вам свое видение*”.

Нові шляхи молодь вбачала у французькому мистецтві, із зразками якого могли познайомитися і студенти училища у колекції С.І.Щукіна в Москві. "Зараза шла со Знаменного переулка от Щукіна..." - назначав К.С.Петров-Водкін. У цей же час, у 1907 р., до училища вступає Олександр Шевченко, який незабаром потоваришував з Бартом. Пізніше О.Шевченко розробив план майбутніх спогадів, які він мав написати. Серед товаришів по училищу відмічав С.Судейкіна, М.Салунова, М.Ларіонова, Н.Гончарову, І.Скуйє і В.Барта¹⁵. Через багато років він називає В.Барта серед імен інших талановитих друзів, з якими навчався в училищі. Слід підкреслити, що О.Шевченко неодноразово у своїх спогадах згадує прізвище В.Барта разом з іншими митцями, які були ядром, основовою виставкової групи, до якої входили Й.Д.Бурлюк, В.Маяковський і К.Малевич.

Серед тих, з ким спілкувався В.Барт в училищі, був і художник Роберт Фальк, який також навчався у ці роки. На одній з фотографій учнів училища бачимо у першому ряду Р.Фалька (другий справа), а в цьому ж ряду третій зліва - В.Барт¹⁶. Проте найбільшим бунтівником серед учнівської молоді, справжнім руйнівником авторитетів у мистецтві був Михайло Ларіонов, який навчався в училищі у 1898-1910 рр. Винахідник нового напряму в мистецтві - лучизму, він нехтував шкільними правилами, а його товариші вбачали у його творах щось привабливe, новe і незвичайнe. Проте з училища В.Барт був виключений (так само, як і М.Ларіонов), за словами самого художника "за отрицание училищной догматики и дисциплины", що таки не завадило отримати звання учителя малювання. Займався В.Барт також у Школі малювання при Товаристві заохочення художників. У 1911 р. він вступив до Вищого художнього училища при Академії художеств, де навчався в одному класі з Кирилом Зданевичем у художника і викладача Я.Ціонглінського. Разом з художниками Ле-Дантю (1891-1917) і Сагайдачним, В.Барт був виключений з академії у 1912 р. У своїх спогадах І.Зданевич так згадував про свою першу зустріч з В.Бартом і Ле-Дантю: "В вечер этого события (мастясь на увазі виключення В.Барта і М.Ле-Дантю - С.П.) я был у Барта, взбешенного и без умолку кричавшего, на третьей линии Васильевского острова. В комнату, скучно освещенную единственной лампой, бросавшей свет на писанного киноварью натурищика (повор к исключению), вошел застенчивый молодой человек,русый, с козлиной бородкой и говоривший почти шепотом. Это и

був Леданту, отриманням якого до історії було протиправоможно відношенню Барта"¹⁷. Судячи з факту виключення В.Барта з училища, можемо зробити висновок про невдоволення художника системою навчання як у Москві, так і у Петербурзі. Поодинокі твори художника, які розкидані по різних музейних збирках, не дають нам можливості зробити остаточний висновок щодо місця В.Барта в історії образотворчого мистецтва тих часів. Шукаючи нові шляхи у мистецтві, він працює у першій в Росії вільній колективній майстерні під назвою "Башня" під керівництвом М.Ларіонова, разом з представниками нового мистецтва: Н.Гончаровою, К.Зданевичем, Л.Поповою та Н.Уdal'цовою.

Не чужими йому були й ідеї неопримітивізму, що живили деяких представників "Бубнового валету". На першій виставці цього об'єднання він дебютує шістьма ілюстраціями до "Повісті Белкіна" О.Пушкіна, а також роботами "Хлопчик і Дискобол", "Пейзаж" та іншими малюнками.

Позитивну оцінку отримали малюнки В.Барта у відгуку відомого критика О.Койранського. У статті "Бубновий валет" (1910) він скептично ставився до творчості представників цього об'єднання. В цілому, відгук можна сприйняти як негативний, але критик не відмовляє художникам у бажанні малювати, вбачає в їхніх картинах прагнення до живопису. І коли все це поєднується, то їхні речі, на думку критика, набувають "зміст та інтерес". Такими роботами, на думку О.Койранського, є "иллюстрации к Пушкину Барта, в которых чувствуется композиция"¹⁸.

Скоріше за все, що В.Барта було запрошено до участі у виставках "Бубнового валета" на правах вільного експонента, не переобтяжного корпоративними обов'язками перед адептами цього об'єднання. Це підтверджує і участь В.Барта у виставці групи художників "Віслячий хвіст" у Москві (1912), експозиція якої була розгорнута в Московському училищі живопису, ліплення та зодчества. У каталогі, виданому до цієї виставки, зазначено 24 номери експонованих творів художника. Розширяється тематика творів: від ілюстрацій до віршів О.Пушкіна ("Вишня", "Вновь я посетил тот уголок земли", "Леда"), Ф.Сологуба ("Не отражаясь в зеркале"), "Поучительных картинок на слова, взятые из книги "Опыты Монтеня" - до композицій з античності (ескіз "З античного життя"), алгорій, батальних сцен, ескізів обкладинок до часописів тощо. Художнику явно імпонували сюжети з військового життя.

Серед робіт на виставці подібної тематики зустрічаємо наступні: "Епізод з битви", "Солдат". Висунемо припущення щодо стилістичної схожості вказаних робіт і малюнків митця під назвою "Стрільці" (1912) з колекції Ростово-Ярославського музею-заповідника¹⁹. Для них характерне узагальнення, певна примітивізація форми, чистота кольору. Якщо співставити назву роботи В.Барта "Два мисливця та будівля", яка експонувалася на виставці "Віслячий хвіст", та композицію "Стрільці", можемо припустити, що мова йде про одну й ту ж роботу. Адже посередині аркуша "Стрільці" також знаходиться сакральна будівля - церква.

На малюнку "Танцюристка", виконаному не пізніше 1925 р., з колекції Краснодарського художнього музею бачимо чудове розуміння художником форми людського тіла, що знаходиться у стрімкому русі танку, виявлення та

підкреслення

до музею

фонду музею

І.Гавриша

П.Кончаловського

М.Менькіна

В.Степанова

бліскучої

художніх ідеї

авангардистів

Відомий

"Пратя", з

Харкова, с

мовою "Спів

об'єднав у

У колекції

зберігається

дослідником

до альбома

точності

тип автомобілів

язика. Бачимо

противопоставлення

оранжевої

портретні

личності

двох натури

і кольору

нерозривні

Нам за

тримає гравюру

символізує

Ідея подвійного

Юрія Анні

художника

(Санкт-Петербург)

профільне

У цій

близькій д

із "деяким

Як й

теоретизував

живописі",

мистецтва

характерно

і В.Барт, які

підкресленням кольором конструктивних особливостей²⁰. Ця робота надійшла до музею у 1925 р. з Державного музейного фонду. У 1920-х рр. з цього фонду музейна збірка поповнилася також роботами художників О.Весніна, І.Гавриса, Н.Гончарової, О.Грищенка, В.Кандинського, І.Клюна, П.Кончаловського, О.Купріна, А.Лентулова, К.Малевича, І.Машкова, М.Менькова, О.Родченко, В.Рождественського, О.Розанової, М.Сар'яна, В.Степанової, П.Філонова. Надходження до провінційного музею такої близької колекції російського авангарду відбувалося у річищі перерозподілу художніх цінностей між музеями, а також і бажанням влади позбутися збірок авангардного мистецтва на периферію.

Вплив італійського кватрооченто характерний для мови стінного розпису "Праця", зробленого митцем в одному з маєтків у с.Паличківка поблизу Харкова. Формальне рішення постатей цього розпису співвідноситься з мовою "Стрільців"²¹. Декілька чоловічих фігур у композиції "Праця" художник об'єднав у колоподібну композицію.

У колекції Костромського обласного музею образотворчих мистецтв зберігається полотно В.Барта "Подвійний автопортрет", яке датується дослідниками 1910-ми рр.²² На думку В.Лебедевої - автора вступної статті до альбому "Музей Костромської землі": "Барт не связывает себя точностью внешнего и внутреннего сходства. Он создает своеобразный тип автопортрета-манифеста, своеобразной декларации бубново-валетовской группы с ее атрибутами и декоративной выразительностью языка. Барт представляет себя в виде протемического двойника, двух противоположных эмоциональных состояний, двух внешне похожих ярко-оранжевых лиц-масок, открыто бунтующих против принятой ранее портретной изобразительности. Таким образом, двойственность личности символизирует ее сложность"²³. Художник ніби протиставляє дві натури однієї людини, підкреслюючи це і композиційними прийомами, і кольоровим рішенням. Переплетені руки підкреслюють єдність та нерозривність людської натури.

Нам хотілося б звернути увагу ще на одну суттєву деталь: у руках він тримає гральні карти, на одній з них ми чітко бачимо бубнового валета, що символізує ознаку пріналежності до одноіменного мистецького об'єднання. Ідея подвійного портрету знайшла втілення також і у російського художника Юрія Анненкова в його живописній роботі "Портрет фотографа-художника М.Шерлінга" (1918) з колекції Державного Російського музею (Санкт-Петербург), в якому також поєднуються зображення обличчя у фас та профільнє зображення цієї ж особи²⁴.

У цій роботі поєднується традиційний, навіть академічний підхід, близький до школи Д.Кардовського, хоча за словами художника О.Рилова, із "декількома заскоками у левізну".

Як й інші учасники "Бубнового валету", В.Барт був скильний до теоретизування, про що свідчить його дослідження "Теорія композиції у живописі", опубліковане у журналі "Млечний путь" за 1914 р. Поєднання мистецтва з науковою, виявлення певних закономірностей у мистецтві є характерною ознакою авангардистських пошуків тих часів. Не винятком був і В.Барт, який впевнено зазначав: "Стоя одиноко вне противоречивих теорий

современных увлечений, в произведениях великих мастеров древности, изучением и размышлением над ними, рядом своих ошибок, нашел я идеи, заложенные в основании живописи”²⁵.

У деяких теоретичних працях В.Барт відстоював ідеї пластичного синтезу та його ролі в живописі. В одній з них, написаній у 1920 р., він зазначав: “Не будучи засталий и общей системой, как перспектива Возрождения, служившая только вспомогательным средством, синтез пространства может быть целью и средством в одно и тоже время и не нуждается ни в каком литературном сюжете или теме, пользуясь лишь пластическими элементами предметов, служащих источником образованию синтеза”²⁶. Отже, як видно з цих слів, В.Барт відстоює право митця бути вільним від сюжету, використовуючи виразні можливості кольору та композицій.

Експоновані В.Бартом на різних виставках твори діставали високу оцінку фахівців. Зокрема, високо оцінив роботи В.Барта, виставлені на виставці "Віслячий хвіст" 1912 р., художній критик і поет Максиміліан Волошин. Він писав: "Хвости" не ищут и не задаются определенными замыслами - они пробуют. И все пробы выставляют. Среди этих проб есть очень удачные по выразительности, как "Ледоколы" и "Гроза" Гончаровой, "Маркиантка Соня" и "Купающиеся солдаты" Ларионова и почти все рисунки Барта"²⁷. Зазначимо, що М.Волошин відмічає не поодинокі малюнки митця, а майже всі. Стаття "Віслячий хвіст" відомого на той час критика була надрукована у журналі "Русская художественная летопись" і не була випадковою щодо звернення ІІ автора до проблем сучасного мистецтва. М.Волошин виступав на першому диспуті "Бубнового валету" у 1912 р., а перед тим, у 1911 р., він же вмістив відгук про цю виставку.

Намагання розібратися у новому мистецтві притаманне авторові статті в "Московской газете", у якій він зазначає, що враження від виставки було подібне до враження від хвили: "Огромной морской волны, налетающей с грохотом иstonом, оглушающей, с размаху швыряющей, как соломинку, на береговой песок. Падаешь, побежденный, и снова с вызовом стремишься вперед. Таким чувствуешь себя на выставке "Ослиного хвоста"!... / Внизу публику буквально схватывали властью своих красок и манер Ларионов, Гончарова, Малевич, Барт. Они доминируют. Эти художники не старой школы, которым нужны месяцы и годы, чтобы создать картину. Теперьешние художники последнего крика пишут с быстрой мыслью"²⁸.

Деякі сучасники, зокрема М.Ларіонов, відмічали вплив В.Барта і М.Ле-Дантю на творчість К.Малевича, зокрема, на чорно-червоне розфарбування, запозичене засновником супрематизму у В.Барта, а розтяжки тону - від темного до світлого - у М.Ле-Дантю. Засуджуючи К.Малевича за такі запозичення, М.Ларіонов вступав у протиріччя з собою, теоретично визнаючи можливість використання художником цитат і копій. Така позиція М.Ларіонова для нас має подвійне значення: як факт впливу творів В.Барта на К.Малевича та існування чорного і червоного кольору як домінанти у палітрі художника. Про те, що К.Малевич зізнав і цінував творчість В.Барта, свідчить протокол об'єднаного засідання закупівельної комісії та комісії з

організації
К.Малеви
повинні бути
розділені
К.Малеви

Зок
представ
входили:]
О.Екстер,
О.Шевче
О.Архипе

Худо-
1919 р. Бе-
лавах дію-
потім заві-
з 1919 ді-
їзномані-
піставок.
їмнадцят
музиканті
хитті. Зго-

Партиї: філо-
для розкрай-
отребувава-
осійська
І.Гумиль-
ув абсолют-
лацить є
звеможе-
запими. На
осії 400 т-
атьківщи
І.Цветає-
заприкінц-
ордоном,
робили с-
Фальк п-
еретвори-
ш

М.Ла
акож при
ролее двух.
Время редко
выйцом, с
важе мой.
Сперь - он
человек он

організації Музею живописної культури від 11 вересня 1918 р., на якому К.Малевич оголосив імена тих митців, в тому числі Й.В.Барта, твори яких повинні були увійти до збірки музею. Незабаром ця закупівельна комісія розпочала закупівлю картин тих художників, прізвища яких були оголошені К.Малевичем на об'єднаному засіданні.

Зокрема відзначалося, що до цього списку входять усі "яскраві представники художніх течій у мистецтві"²⁹. До цього, крім В.Барта, входили: К.Малевич, В.Татлін, О.Розанова, Н.Удалъцова, Л.Попова, Г.Клюн, О.Екстер, В.Рождественський, Р.Фальк, А.Лентулов, О.Родченко, Древін, О.Шевченко, М.Ларіонов, Н.Гончарова, Н.Альтман, М.Ле-Дантю, О.Архіпенко, С.Коньянков, П.Пікассо, А.Дерен та інш.

Художника не зламали й поневіряння в еміграції, у якій він опинився з 1919 р. Беручи участь у військових подіях з 1914 до 1916 рр., перебуваючи у лавах діючої армії, В.Барт опинився на салонікському фронті до 1918 р., а потім за відмову від пропозиції щодо служби в армії Денікіна був звільнений. З 1919 до 1936 рр. В.Барт мешкав у Франції. Його діяльність мала різноманітний характер: від співробітництва з журналами до оформлення виставок. У Франції він знайомиться з Пікассо. Еміграція В.Барта тривала сімнадцять років, і його долю нагадує долю багатьох російських літераторів, музикантів і художників, для яких еміграція стала певним випробуванням у житті. Згодом деякі з них повернулися до СРСР.

Париж стає центром російської еміграції, де зібралися найкращі культурні сили: філософи, письменники, поети, художники. Париж давав можливість для розкриття таланту, але умови життя були непростими. Виснажлива праця потребувала не стільки таланту, скільки щоденної праці. Так, наприклад, російська поетеса Ірина Одоєвцева (Іраїда Гейніке) - учениця поста М.Гумильова - згадувала, що її чоловік, талановитий поет Георгій Іванов був абсолютно не придатний до такої роботи, в результаті чого: "Мне пришлось таштить ее на себе. Я доработалась до того, что свалилась в полном изнеможении и втихомолку перестала есть, чтобы умереть скорее". За даними Нансенівської комісії із загального числа у 860 тисяч емігрантів з Росії 400 тисяч залишилося у Франції. Частина з них потім повернулася на Батьківщину: О.Вергінський, Л.Гудіашвілі, О.Куцрін, О.Толстой, Р.Фальк, М.Цветаєва. Частина залишилася там назавжди, деякі повернулися наприкінці життя (І.Одоєвцева). Та й причини, через які вони опинилися за кордоном, були також різними. І.Бунін, З.Гішніус, Д.Мережковський це зробили свідомо, принципово не сприймаючи нову владу. Л.Гудіашвілі і Р.Фальк підвищували в Парижі свою майстерність. Деякі подорожі перетворилися у довгострокову еміграцію.

М.Ларіонов у листі від 26 липня 1922 р. до художника О.Шевченка (також прихильника неопримітивізму) писав: "Живу я сейчас в Парижі уже более двух лет в одном доме, где и Барт, с которым встречаюсь последнее время редко. Мне тяжело с ним разговаривать, он все носится, как курица с яйцом, с композицией у дрезинах (то же, что и в Москве он говорил), но боже мой, мне приходится ему говорить, что это все гимназисты сознают теперь - он очень обижается, и это главная причина недовольства мной. Человек он славный, все играет в шахматы - открывает для Франции и

мира Лобачевского и доказывает, что он первый его открыл - в чем его весьма трудно переубедить. Другие русские художники, живущие здесь, малоинтересны. Несмотря на тяжелую жизнь Барт усердно работает над искусством, что меня трогает в нем³⁰.

У "Спогадах молодого монпарнасця (1920-1925)", які належать перу французького поета, літературознавця і мистецтвознавця Люсіна Шеллера (1902 - ?), згадується "чудовий художник" і "грізний суперник" з шахів Віктор Барт, який навіть зіграв унічию з самим О.Альохіним!

Перебуваючи за кордоном, В.Барт брав участь у виставках і на Батьківщині. Зокрема, його твори експонувалися в 1922 р. у Московському музеї образотворчих мистецтв на 1-й виставці картин Спілки художників та поетів "Іскусство-жизнь" ("Маковец"). Серед учасників цього показу були також художники Л.Жегін, В.Чекрігін, А.Фонвізін, О.Шевченко.

У перший короткосезонний візит до Парижа 18-25 листопада 1923 р. російський поет Володимир Маяковський намагався відчути атмосферу російського зарубіжжя. У нарисі "Осінній салон" окрім уваги він приділив російським художникам Б.Григор'єву, В.Шухаєву, В.Яковлеву, С.Соріну. Виставлені ними роботи не викликали у відомого поета позитивних емоцій. Темою інших нарисів він обрав творчість В.Барта, Н.Гончарової, М.Ларіонова, І.Стравінського, Ж.Кокто, П.Пікассо, Р.Делоне. У "Семиденному огляді французького живопису" В.Маяковський так описував свій візит до майстерні В.Барта у Парижі: "Я був в мастерской Барта, очень знакомого нам художника до войны, человека серьезного, с большим талантом, - в его крохотном подибесном ателье я видел десятки работ несомненно интересных и по сравнению с любым французом"³¹.

Відразу після демобілізації В.Барт приїхав до Парижа; жив в одному будинку з М.Ларіоновим і Н.Гончаровою. З його вікон відкривався такий же краєвид, який описує В.Лідін, автор книги "У художників", і який було видно з вікна майстерні Ларіонова: "Из окна мастерской Ларионова действительно был виден Париж, его крыши из полукруглой черепицы с батареями труб, сиреневое небо над ними, эта вечная цветная гравюра с ее вялыми тонами, с ее серовато-перламутровым фоном, который художники называют "гриперль" и который вдохновил русского поэта написать стихотворение: "В дождь Париж расцветает точно серая роза"³².

Про серйозну працю митця свідчить і його бажання брати участь у виставках. Персональні виставки В.Барта відбулися у паризьких галереях Поволоцького (1921), Зака (1925), Диховського (1929), Ділевського (1931); в галереї на вулиці Бонапарта (1921). З огляду на дату відправленого листа бібліофіла Марка Зелікіна до свого родича Павла Еттінгера від 27 жовтня 1929 р. з Парижу, в якому йдеться про художнє життя в цьому місті, ймовірно, згадується персональна виставка В.Барта у галереї Зака 1929 р.: "Из русских выставок была лишь выставка Барта (бывшего участника "Бубнового валета") и Стерлинга, молодого русского парижанина"³³. Крім того, В.Барт показував свої твори на колективних виставках російських художників у Лондоні (1921). Разом з тим він активно виставляється й з іншими художниками: А.Ланським, К.Терешковичем, І.Пуні, П.Челіщевим і М.Шагалом. Його твори можна було також побачити на виставці "Сотня з

Парнасу" в 1923 р. виступають про рівні позиції талановитіснені

Видав Гудіашвілі (активну участь в російським та С.Соріни

Відомі майстерніх Банальний є числі й В.Ба

В.Барт літературної виходив російським співпрацівником Цей часопис Матвійович російських та художніх повериувся

На сторінках в одній з них живопис?", Олександра російського заговорили європейські художники співговорить по висновок, що художника, який пошукає наші

У результаті "Гатарапак" літературно-художніх подій ця відбувся в Парижі об'єдналися іхня доля в єм за природою паризької школи

Дехто не цікавила, з

Незабаром перебували на

"Парнас" в кафе "Le Parnasse" у 1921 р. Як бачимо, партнерами на виставках виступають художники російської еміграції першої величини, що свідчить про рівні партнерські стосунки з художниками, які, вочевидь, цінували талановитість В.Барта.

Видатний грузинський живописець і театральний художник Ладо Гудіашвілі (1896-1980) з 1919 до 1925 рр. мешкав у Парижі і також брав активну участь у мистецькому житті Парижа. Він не тільки виставлявся з російськими художниками, але й дружив з деякими, зокрема з С.Судейкіним та С.Соріним. Був знайомий і з В.Бартом.

Відомо, що Л.Гудіашвілі брав участь у дискусіях, які проходили у майстернях В.Барта та А.Федера. 14 березня 1924 р. в Бюльє відбувся Банальний бал, у оформленні якого брали участь 150 художників, у тому числі Й.В.Барт, Л.Гудіашвілі, К.Терешкович та інші митці.

В.Барт також був у числі тринадцяти співробітників та учасників художньо-літературного журналу "Удар" ("Хроніка літератури і мистецтва"), який виходив російською мовою. До нього входили такі видатні представники європейської культури, як Ф.Леже, Ж.Липшиць, Т.Тцара. У ньому співпрацювали діячі російської культури, зокрема А.Федер, С.Фотінський. Цей часопис літературно-художньої хроніки було засновано Сергієм Матвійовичем Ромовим у лютому 1922 р. з метою висвітлення спільної праці російських та французьких художників (С.Ромов (1887-1939) - літературний і художній критик, жив і працював у 1920-1929 рр. у Франції, 1929 р. повернувся до СРСР, невдовзі був репресований).

На сторінках цього часопису В.Барт виступав із полемічними статтями. В одній з них, під досить парадоксальною назвою "Чи існує російський живопис?", називав національними геніями російських художників Олександра Іванова та Михайла Врубеля. В.Барт так уявляв розвиток російського мистецтва: "Левицкий и Боровиковский, наученные французами, заговорили в живописи по-французски, но с русским акцентом, передвижники стали говорить по-русски, но плохим языком, а мы хотим говорить по-русски и хорошо"³⁴. З цих рядків митця можна зробити висновок, що В.Барт ідентифікував себе, насамперед, як російського художника, який бачить подальший шлях розвитку російського мистецтва в пошуках національної форми вираження.

У результаті переговорів у грудні 1922 р. групи емігрантської молоді "Гатарапак", "Палата поетів" і художники журналу "Удар" об'єдналися у літературно-художню групу "Через", засновану С.Ромовим та І.Зданевичем. Подія ця відбулася на банкеті, влаштованому на честь російського поета В.Маяковського 24 листопада 1922 р. Те, що літератори і художники об'єдналися в одну групу, не було випадковим явищем. Справа в тому, що їхня доля в еміграції була протилежною. За словами І.Зданевича, художники за природою мистецтва стали паризькими художниками, які "увійшли до паризької школи".

Дехто навіть здобув славу, тоді, як література російської еміграції нікого не цікавила, за винятком її представників.

Незабаром виникає питання щодо творчого середовища, в якому перебували поети і письменники зарубіжжя в Парижі. Звідси і тяжіння поетів

до художників, до Монпарнасу, виникнення групи "Через" та літературної секції при Спілці російських художників. "Среди художников мы провели безвыходно пять лет, писали для художников, читали для художников, увлекались живописью больше, чем поэзией, ходили на выставки, не в библиотеки", - писав І.Зданевич³⁵.

Ідеологія цього об'єднання полягала в тому, щоб перекинути міст "через голови поетів і урядів" та змінити зв'язки між лівими силами в еміграції та їхніми однодумцями у Радянській Росії з іншими колегами у Франції. У травні 1922 р. І.Зданевич повідомляв В.Маяковському і редакції "Лефа": "...Мы образовали "Через" - тактическая группа"³⁶. Далі він повідомляє про плани майбутньої діяльності групи: вечір Кускова, вечір "Antipirin" Тристана Тцари і дадаїстів, диспут з Сергієм Єсениним. У кінці він зазначає, що готовиться до свого вечора у цирку Медрано, який заплановано на 28 листопада 1923 р.

Серед його учасників - "весь Париж". У програмі вечора Бориса Божнева відмічає, що буде "мій танок". Читання на вечорі заумних віршів І.Зданевича супроводжувалося танком, костюми для якого було виконано за ескізами В.Барга.

В.Барт брав також активну участь й у діяльності "Союза русских художников". Зокрема, він був учасником вечорів, присвячених живопису. У листі від 17 травня 1922 р. близький його приятель І.Зданевич згадує доповідь В.Барта "Членам моєї професії" та свою доповідь "Що вигідніше - брати срібло напрокат чи купити його в розстрочку", яку І.Зданевич присвятив В.Барту³⁷.

В альбомі В.Барта І.Зданевич залишив гумористичний вірш, який також присвятив своєму товаришу³⁸. У свою чергу, В.Барт був автором костюмів для заумної п'єси І.Зданевича "Остраф Пасхи", брав участь у виставці "Удар" разом з К.Зданевичем, Х.Сутіним та іншими митцями. Після повернення у СРСР у 1936 р. продовжував оформляти книжки. Виконав ілюстрації до книжок "Казка про царя Салтана" О.Пушкіна (1937), "Віри" М.Некрасова (1939), "Олеся" Я.Купали (1940). Автор серії літографій "Москва в її молодому та сьогоденні" (1943-1948).

Як бачимо, після повернення на Батьківщину В.Барт продовжував працювати, але графічна творчість митця була охарактеризована радянською критикою як "формалістична" та "модерністська"³⁹.

Які висновки можна зробити?

1. В.Барт отримав у Сумах такий рівень художньої підготовки під час навчання у реальному училищі, який дозволив йому вступити до Московського училища живопису, ліплення і зодчества, яке було на той час одним з провідних мистецьких навчальних закладів Російської імперії.

2. У 1910-х роках він бере активну участь в авангардних виставках, зокрема таких радикальних мистецьких об'єднань, як "Бубновий валет", "Віслячий хвіст", "Мішень", де його твори отримують схвалальні відгуки критиків.

3. Деякі особливості художньої мови творів В.Барта (чорно-чорвоне розфарбування) мали вплив на стилістику творів К.Малевича.

4. Паризький період творчості В.Барта свідчить про інвестомні пошуки митця у живописі, графіці та театральному мистецтві. Сучасники відмічали

їого величайший розрос

5. Т. І. була сприяла небажані новітні ху

¹Побід
(Суми). - 19

²Відомий
відомого художника - №21
2 квітня - №1

³Художник
Неизвестны
Тексты Н.А.
Северюхин
- С. 120-121;
довідник - С

⁴Сумські
міста Суми.,
Таку ж помітку
сучасників. І

⁵Сумські

реальні училища

⁶Саратов

⁷Там же

⁸Там же

⁹Харьков

¹⁰Макаров

¹¹Бурда

1991. - С. 24. 1

¹²Разом
художники: Д

З.М. з Ромен.

кінця XIX - по

животия 1998 р.

¹³Золотий

Северюхин

¹⁴Переселен

¹⁵Шевченко

1980. - С. 16.

¹⁶Фатаєв

Кротовой. - I

¹⁷Зданевич

М., 1991. - С. 1

¹⁸Комар

¹⁹Несправедливі

біографічні в

²⁰Красногорськ

руського авангарду

²¹Ілюїн

Художествен

становити,

²²Барта

В.С.Барт. На

В.Н. Музей К

образу. Конце

ітературної ми провели дожників, павки, не в і міст "через еміграції та ції. У травні 1921: ".../.../Ми є про плани стана Тіари готовується до 1923 р.

іса Божнева І.Зданевича ами.В.Барта. оза русских живопису. евич згадує вигідніше - 1.Зданевич

, який також зм костюмів гравці "Удар" повернення у пострації до М.Некрасова в П'януому продовживав радянською

тавки під час ступити до то на той час імперії. х виставках, "Бубновий валет", лльні відгуки борно-чорвоне омні пошуки ки відмічали

його велику працездатність, яка виявилася не тільки в написанні творів, але й у розробках теоретичних питань композиції у живописі.

5. Творчість В.Барта після повернення до СРСР у 1936 р., в цілому, не була сприйнята заангажованою радянською критикою, що свідчило про небажання митця змінювати свою творчу манеру, орієнтовану на досвід новітніх художніх течій.

¹Побожжий С. "А в угловой беседке пили "зубровку" с Малевичем" // Теленеделя (Суми). - 1998. - 19 февраля - 1 марта. - №8. - С.12.

²Він же. Конотопські враження Казимира Малевича: До 110-ї річниці з дня народження відомого художника К.С.Малевича (1878-1935) // Радянський прапор (Конотоп). - 1988. - 27 грудня. - №206. - С.3; Він же. Від Білопілля - до світової слави // Панорама Сумщини. - 1992. - 2 квітня. - №14. - С.5.

³Художники народов ССР: Биобібліографічний словник. - Т.1. - М., 1970. - С.294; Неизвестный русский авангард в музеях и частных собраниях / Авт.-сост. А.Д.Сарабьянов. Тексты Н.А.Гурьяновой и А.Д.Сарабьянова. - М., 1992. - С.49; Лейкінд О.Л., Махров К.В., Северюхин Д.Я. Художники русского Зарубежья 1917-1939: Биографический словарь. - СПб. - С.120-121; Побожжий С. Барт Віктор Сергійович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.23-24.

⁴Сумський краєзнавець Л.Сапухіна помилково відзначає, що В.С.Барт є уродженцем міста Суми. Див.: Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. - Суми, 2000. - С.13. Таку ж помилку зустрічаємо й у виданні: Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655-1919). - Суми, 2005. - С.223.

⁵Суми. Вулицями старого міста: Історико-архітектурний альбом - Суми, 2003. - Фото: Реальне училище. - С.179.

⁶Сапухіна Л. Вказ. праця. - С.11.

⁷Там само. - С.9, 12, 13.

⁸Там само - С.12.

⁹Харківський календар на 1904 год. - Х., 1904. - С.215.

¹⁰Манько М.О. Вказ. праця. - С.206.

¹¹Бураков Д. 40 лет любви к живописи // Минувшее: Исторический альманах 5. - М., 1991. - С.24. Разом з О.Венігом у цій гімназії вчителювали художники М.Зінов'єв (1850-1919).

¹²Разом з Я.Порубіновським, на з'їзді художників у Петербурзі були присутні художники: Дмитрієвський [Н.А.] з Конотопа, Колесников [Н.Г.], Нікітін [Н.И.] з Сум, Сазанова З.М. з Ромен. Див. докладніше: Побожжий С.І. "Забуті" художники і мистецьке життя Сумщини кінця XIX - початку ХХ ст. // Матеріали наукової конференції "Художник у провінції" 15-16 лютого 1998 р. - Суми, 1998. - С.34-36. Національний квадратний лагін подано російською мовою.

¹³Золотой век художественных объединений в России и СССР (1820-1932) / Сост.: Северюхин Д.Я., Лейкінд О.Л. - СПб., 1992. - С.195.

¹⁴Первая выставка картин местных и иностранных художников. - Сумы, 1914.

¹⁵Шевченко А.В. Сборник материалов / Сост.: Ж.Э.Каганская, В.Н.Шакабетова. - М., 1980. - С.16.

¹⁶Фальк Р.Р. Беседы об искусстве. Письма. Воспоминания / Сост. и примеч. А.В.Щекин-Кротовой. - М., 1981. - С.11.

¹⁷Зданевич И. Фрагменты воспоминаний // Минувшее: Исторический альманах, 5. - М., 1991. - С.162.

¹⁸Койранский А. "Бубновый валет" // Утро России. - 1910. - 11 декабря. - С.6.

¹⁹Неизвестный русский авангард в музеях и частных собраниях. - С.49. Видено: Біографічні відомості про В.Барта, фото В.Барта (1906), іл.: "Стрільці" (1912).

²⁰Краснодарский краєвий художественный музей имени Ф.А.Коваленко. Класики русского авангарда. - М., 2001. - С.28; іл.: Барта В.С. "Танцівниця". - С.10.

²¹Ілюстрацію з цієї композиції вміщено у виданні: Сто памятных дат: Художественный календарь на 1987 год. - М., 1987. - С.116. На жаль, нам не вдалося встановити, про яке село йдеться.

²²Барта В.С. Подвійний автопортрет 1910-і рр., полотно, олія, 71x102. Зліва знизу підпис: В.С.Барт. Наційний музей до 1922 р. з Музею живописної культури у Костромі. Лебедева В.Н. Музей Костромской земли. - М., 1985. - С.162 (без пагініці); Ельшевская Г.В. Модель и образ. Концепция личности в русском и советском живописном портрете. - М., 1984. - Барт

¹⁸ В. Двоїній автопортрет. - С.91. "Подвійний портрет" В.Барта експонувався на виставках автопортрету в російському та радянському мистецтві у Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Софії у 1977-1979 рр.

¹⁹ Лебедєва В.Н. Указ. соч. - С.18.

²⁰ Живоцький 1920-1930. Государственный Русский музей: Каталог-альбом. - М., 1989. - С.17.

²¹ Древлян Е. Виктор Сергеевич Барт // Сто пам'ятних дат: Художественный календарь на 1987 год. - М., 1987. - С.117.

²² Барт В.С. Извлечение из опыта исследования пластического синтеза и его роли в живописи // Эксперимент 5. - 1999. - С.201.

²³ Волошин М. Лики творчества... - С.289.

²⁴ [Мухортов] Ф. Ослиний хвост // Московская газета. - 1912. - 12 марта. Цит. за вид. Малевич о себе. Современники о Малевиче. Письма. Документы. Воспоминания. Критика / Составление, вступительная статья И.А. Вакар, Т.Н. Михеенко. В 2-х т. - Т.2. - М., 2004. - С.516.

²⁵ Малевич о себе. Современники о Малевиче. Письма. Документы. Воспоминания. Критика... - Т.1. - М., 2004. - С.402.

²⁶ Наталья Гончарова, Михаил Ларионов: Воспоминания современников. - М., 1995. - С.91.

²⁷ Маяковский В.В. Соч. в двух т.: Т.2. - М., 1988. - С.658. В експозиції музею В.Маяковського у Москві знаходитьться один надзвичайно цікавий експонат - автограф діячів мистецтва і літератури на підписаному аркуші учасників обіду на честь Володимира Маяковського 24.XI.1922 р., влаштованому журналом "Удар" та Спілкою російських художників. Організаторами цього вечора були І.Зданевич і С.Ромов. Серед його учасників були І.Білібін, Н.Гончарова, Б.Григор'єв, Л.Гудашвілі, Р.Делоне, І.Зданевич, С.Дягilev, М.Ларіонов, Т.Тіцера та інш. Першим у цьому списку знаходиться автограф В.Барта. На фотографії "Прийом на честь В.Маяковського в кафе "Обсерваторія" Париж. 1922" В.Барт - перший зліва у другому ряду (див.: Гудашвілі Ладо. Книга воспоминаний. Статьи. Из переписки. Современники о художнике. - М., 1987. - С.61.). Повний список учасників обіду опубліковано у вид.: Н.С.Гончарова та М.Ф.Ларіонов: Исследования и публикации. - М., 2001. - С.224.

²⁸ Лідин В.Г. У художників. - М., 1972. - С.70. Автором згаданого вірша був пост М.Волошин, який жив у Парижі на початку ХХ ст.

²⁹ Эйтингер П.Д. Статьи. Из переписки. Воспоминания современников / Сост.: А.А.Демехов, Н.Ю.Семёнова. - М., 1989. - С.217.

³⁰ Н.С.Гончарова та М.Ф.Ларіонов: Исследования и публикации. - М., 2001. - С.222-223.

³¹ Терехина В.Н. Гончарова, Ларіонов, Маяковский: Париж, 1922 год // Н.С.Гончарова та М.Ф.Ларіонов: Исследования и публикации. - М., 2001. - С.230.

³² Там же. - С.232.

³³ Там же. - С.224.

³⁴ Оригінал вірша знаходиться у Російському державному архіві літератури та мистецтва (РДАЛ). - Ф.1334. - Оп.1. - Спр.418). Друкується за відмінним: Терехина В.Н. Указ. сочинение. - С.235.

Теперь апрель уже, а не март;

И ест омаров часто Барт

И результат печального вот:

У Барта заболел живот...

Восхликуя: шахматист не яль?

Бежит в кафе Пале-Рояль.

Но Виктор немикою ладью

Берет в рассеянны свою

Ведь боль пронзаёт как болид

Когда живот весьма болит

И вот печальный результат,-

Что получает Витя «мат».

³⁵ Лейкин О.Л., Махров К.В., Северюхин Д.Я. Указ. соч. - С.121.

Some problems of art education in Sumy region and at Moscow School of Art, Modelling and Architecture in the beginning of the XX cent. are viewed. The development of an artist V.Bart and his relations with the French art representatives are investigated.

Отримано 25.05.2006.

Свєт
інститут
університет

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

СВЕТЛОВ А.Є.

ПРЕДМЕТ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглядається розвиток військово-історичної науки в Україні, її предмет і завдання. Доводиться необхідність включення військової історії України в розділ всесвітньої військової історії.

Розвиток військової справи з найдавніших часів до наших днів, тобто усього, пов'язаного з військовою теорією і практикою, будівництвом, вишколом та діяльністю збройних сил у мирний і воєнний час, а також з підготовкою захисту населення на випадок війни, - це все є об'єктом військової історії.

За предметом дослідження за своїм змістом військова історія належить до всесвітньої історії й водночас пов'язана з військовою наукою. У свою чергу військова історія спирається на поняття й категорії військової науки, використовує її методики. Відповідно військовий історик повинен бути фахівцем як з історичних наук, так і мати щонайменше вищу військову освіту, яку звичайно дає військова академія¹.

Військова історія - це комплексна наука. Складовими частинами її виступають історія воєн, історія військового будівництва, історія воєнного мистецтва. Найрозробленіші з-поміж допоміжних військово-історичних дисциплін - військова історіографія та військово-історичне джерелознавство.

Завданням військово-історичної науки є вивчення й узагальнення історичного і певною мірою сучасного бойового досвіду й досвіду будівництва збройних сил.

Значення науки історії загалом, а в нашому випадку - військово-історичної науки полягає в тому, щоб допомогти пояснити явища й процеси сучасності з урахуванням інших глибинних прихованіх у минулому причин, виявити під новими формами сталі тенденції. М.Драгоманов зазначав, що “для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія”². Військово-історична наука ще близьча до нагальних життєвих проблем. Насамперед без неї неможливе вироблення і своєчасне коригування військової доктрини держави, основу якої мають становити корінні, історично стійкі національно-державні цілі.

Наукові військово-історичні розробки можуть і повинні безпосередньо використовуватися в морально-психологічній підготовці особового складу збройних сил і військово-патріотичному вихованні допризовної і призовної молоді, здійсненні відповідного ідеологічного впливу на населення країни.

Військова історія належить до найважливіших складників державної ідеології³. Армія - гарант і доконечний атрибут незалежної держави, тому імперська пропаганда, всіляко сприяючи утвердженню тези про без-

Свєтлов Андрій Євгенович - начальник кафедри Військового інституту ракетних військ і артилерії Сумського державного університету, полковник, кандидат історичних наук, доцент.

державність українського народу, відбирала в нього високі здобутки не тільки в економіці, культурі, політиці, а й у військовій справі, привласнювала імена видатних синів України.

Якщо для повернення культурної, духовної спадщини України, вичленування її з російського контексту зроблено вже чимало, то військова спадщина нових і новітніх часів з цього погляду і досі цілком занедбана.

Тим часом потуга армії Російської імперії і Радянської армії великою мірою спиралася на людські, матеріальні, інтелектуальні сили українського народу, однак усі досягнення в цій дуже важливій сфері людської діяльності цілком і повністю узурпувала Росія. Україна тривалий час була позбавлена армії, військових архівів і бібліотек, військових видавництв і періодичних видань, військово-історичних науково-дослідних закладів⁴. За радянських часів, зокрема, цілковитого зросійщення зазнала українська військова термінологія, питомі традиційні українські терміни були заборонені.

Російська військово-історична наука не розглядала проблем української військовості. Добір матеріалу і його тлумачення підпорядковувалися їхнім власним концепціям і практичним завданням, на які великий вплив мав імперіалістичний, експансіоністський, великорадянський характер російської держави й армії. Це стосується і російської радянської історіографії⁵.

У 1920-х рр. в УСРР розпочалося становлення військово-історичної науки, що спиралася на апарат Української військової округи й командувача Збройних сил України та Криму. Всі зусилля були зосереджені на періоді революції і громадянської війни.

У той час видано чимало полкових і дивізійних історій, документів, кваліфіковано опрацьовано низку військово-теоретичних питань⁶. Однак уже на початку 1930-х рр. припинилося, за незначними винятками, дослідження історії українських радянських частин і з'єднань, відомості з історії громадянської війни подавалися лише в загальних працях, до того ж однобічно й обмежено.

Декілька праць написані і видані в Україні у повоєнні роки, характер військово-історичного дослідження мають історії військових округів⁷, статті й монографії В.Петрова, О.Щусь, А.Буравченкова⁸, нечисленні публікації з історії військових училищ⁹ та деякі інші. Суто військово-історичними є розділи, присвячені військовому будівництву та бойовим діям у тритомних колективних монографіях з історії Громадянської і Великої Вітчизняної воєн¹⁰, проте їх писали переважно московські автори.

Чималий військово-історичний матеріал нагромаджено в працях з цивільної історії та історії Компартії України¹¹, однак подано цей матеріал здебільшого описово, а при аналізі й узагальненнях автори не послуговуються методами й категоріями військової науки. Це стосується навіть таких кваліфікованих досліджень, як історія Червоного козацтва І.Дубинського й Г.Шевчука, історія радянського повстансько-партизанського руху 1918-1920 рр. П.Балкового, а також багатьох праць українських авторів з історії Великої Вітчизняної війни, зокрема партизанського руху¹².

Тим часом у середовищі української еміграції на Заході військово-історична наука переживала в міжвоєнний період бурхливе становлення. В українському таємному університеті у Львові діяли семінари української воєнної історії професора І.Кревецького, у Варшаві працювало Воєнно-

історичне товариство, існували деякі інші дослідні інституції. У Львові в 1929-1939 рр. виходив місячник “Літопис Червоної Калини”, присвячений переважно військовій історії 1914-1921 рр. Видавалися також спеціалізовані часописи й збірники: “Табор”, “За державність” тощо. Було зроблено першу спробу узагальнити військову історію українського народу - видано “Історію українського війська. (Від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)” (Львів, 1936). Опубліковано також збірки документів, наукових розвідок, історії окремих військових формувань¹³.

Після Другої світової війни активність українських військово-історичних студій на еміграції значно знизилася, незважаючи на розширення тематики й кола дослідників за рахунок ветеранів ОУН-УПА й дивізії СС “Галичина”. Деякий час у Торонто діяв Всесвітній історичний інститут під керівництвом генерала М. Садовського, побачила світ низка грунтovих праць¹⁴.

Напередодні й після здобуття Україною незалежності почалася робота, пов’язана з висвітленням військового минулого українського народу. На короткий час поновилося видання “Літопису Червоної Калини”, вийшло кілька чисел часопису Національної гвардії України “Сурма”, засновано журнал Збройних сил України “Військо України”. Перевидано чимало праць українських зарубіжних військових істориків¹⁵, а також тричі - згадану вже “Історію українського війська”. Почало працювати Воєнне видавництво України “Варта”¹⁶.

Що стосується фахової військово-історичної періодики, то вона почала формуватися тільки останніми роками. Так, Інститут історії України НАНУ з 1997 р. досить регулярно видає збірник наукових статей “Сторінки воєнної історії України”; Військовий гуманітарний факультет Національної академії оборони України випускає фахове серійне видання “Збірник наукових праць”; Центральний музей Збройних Сил України в 2000 р. започаткував випуск журналу “Військово-історичний альманах”. А у 2002 р. вийшов перший номер журналу “Воєнна історія”, заснованого Українським інститутом воєнної історії. Цілком очевидно, що якогось помітного впливу на стан військово-історичних досліджень ці видання справити не встигли.

Елементи військової історії України включені до планів гуманітарної підготовки солдатів і офіцерів Збройних Сил. Вища атестаційна комісія України запровадила спеціальність “Військова історія”; відповідні спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук діють у Національному університеті “Львівська політехніка” та у Національній академії оборони України.

Наприкінці 1990-х і на початку 2000-х рр. опубліковано низку оригінальних досліджень, захищено чимало кандидатських і кілька докторських дисертацій, які загалом відповідають спеціальним вимогам військово-історичної науки. Проте більшість з них присвячена різним аспектам військового будівництва, військово-політичним питанням та історіографії. З’явилося також багато наукових і популярних праць у формі книжок, брошур, журнальних статей, які присвячені подіям воєнних часів.

З усього цього випливає висновок: в Україні нині істотно зросла кількість дослідників, які більш-менш успішно займаються історією військової справи, але власної військово-історичної науки вона все ще не має. Не існує жодної профільної науково-дослідної інституції. Створений у середині 2001 р.

Український інститут воєнної історії діє на громадських засадах і навіть його організатори усвідомлюють, що він не зможе вирішити всього надскладного комплексу проблем, що стоять перед воєнною історією¹⁷. Центральний музей Збройних Сил України, заснований у 1995р., з огляду на свою музейну специфіку й призначення радше відображає стан науки, ніж істотно розвиває її. Видання на його базі “*Військово-історичного альманаху*” - це, очевидно, максимально можливий його внесок в активізацію наукових студій.

Спеціалізований військовий архів, нещодавно створений у системі Міністерства оборони України, за складом документів мало може прислужитися військовим історикам¹⁸. А найголовніше - для того, щоб сформувалася наукова школа, потрібні роки й десятиріччя. Дотепер військово-історичні дослідження в Україні здійснюються, власне, на підвалах російської традиції військово-історичної науки, дуже відмінної від європейської традиції. Так, лише в російській і радянській теорії военного мистецтва виділяється розділ оперативного мистецтва. В бібліотеках України немає європейських військово-історичних праць (за винятком деяниці польських), зате вони переповнені старими й новітніми російськими виданнями. Щобільше, сучасні українські історики в масі своїй не володіють іноземними мовами.

За такого стану військово-історичних досліджень першочерговими завданнями є вироблення сучасної концепції української військовості й опрацювання фактичного матеріалу в основних ділянках військово-історичної науки: історії воєн та історії военного мистецтва.

В основу концепції військової історії України слід покласти ідею безперервності “української збройної сили, що не переставала діяти, незважаючи на ту чи іншу політичну історію українського народу”¹⁹. На сьогодні існує лише одна наукова схема української військової історії (її виклав О.Шпилинський у статті “*Армія в перспективі історії нації*”²⁰). І спирається вона саме на цю ідею. Л.Шанковський наголошує: “*Схема Шпилинського відіграє в українській военно-історичній науці ту саму роль, що схема проф. Грушевського для вивчення історії Східної Європи*”²¹.

У порівняно короткі (середина XV - середина XVII ст., кінець XVIII- початок ХХ ст.) періоди повної відсутності державності українці служили в чужих арміях - як на території України, так і поза нею. Але навіть будь-який бездержавний період позначений жорстокою збройною боротьбою, - як за повернення втраченої влади, так і за утворення нових, власних державних структур. Таким чином, українці ніколи не поривали з військовою справою. Власне, військова творчість українців і є об'єктом військової історії України; сюди належать усі без винятку війни і армії на території України, незалежно від їх національного характеру.

Предметом військової історії України є закономірності й особливості розвитку війни і армії на території України, а також військова діяльність українців за межами України. Дослідження цього являє собою головне завдання військової історії України. Крім того, як відзначав С.Петлюра, “*спеціальна галузь военно-історичних дослідів... мусить включити в себе взагалі історію України з військового погляду*”²².

Доконечна потреба вивчення всіх проявів війни й військової діяльності в межах України зумовлена спадкоємністю, тяглістю, органічним переданням

традицій, способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури від етносу до етносу, адже, незважаючи на міграції, у минулому не зафіксовано жодного факту цілковитої зміни етносів на території України²³. За своєю природою військова справа ніколи не відзначалася національною замкнутістю²⁴. Національні риси військової справи українців формувалися під впливом військових традицій як попередників (сарматів, скіфів, кімерійців), так і сусідів, іноді з прямим перебиранням елементів озброєння, спорядження, тактики тощо.

Вплив елементів географічного середовища на воєнні дії змінювався з часом. Характер цих змін суперечливий. Зокрема, розвиток техніки зменшує залежність бойових дій від фізико-географічних умов, натомість потребує всеобщого й глибшого врахування природних умов (підвищена точність топографічних карт, відомості про магнітні, гравітаційні, акустичні поля, температури, тиск тощо)²⁵. Послідовне простеження такого впливу на військову справу в Україні полегшить і, можливо, змінить розуміння вибору плану дій, способів боротьби в деякі найскладніші періоди історії України²⁶.

Глобальне, політико-стратегічне значення в українській історії мають проблема моря і проблема степу²⁷, що теж треба брати до уваги у військово-історичних студіях. Військова історія завжди глибоко національна, як і національна військова доктрина. Усі події і явища треба розглядати, узагальнювати й оцінювати з національних позицій, з погляду відповідності їх інтересам українського народу й української держави. Такий підхід дасть змогу виключити ряд повстань, походів, конфліктів з контексту польської і російської історіографії й кваліфікувати їх як українсько-російські чи українсько-польські війни. До загальних проблем, пов'язаних з військовою історією, належать також відношення війни й політики (внутрішньої і зовнішньої), українського суспільства й українських збройних сил, української армії і української держави, світового і національного досвіду в українському воєнному мистецтві, виявлення відмінних рис української національної військової психології та ідеології військово-теоретичної думки тощо.

Етапи української державності здебільшого збігаються зі змінами історичних епох. Початки києво-руської державності сягають початків середньовіччя (IV ст.), зникнення її припадає на початки пізнього феодалізму (середина XIV ст.). Існування української козацької державності накладається загалом на перший період нової історії (1648-1780-ті рр.). Українські національні держави 1917-1921 рр. винikли на початку новітнього етапу всесвітньої історії. Через такий збіг є сенс означати етапи розвитку української військової справи не етапами української державності, а етапами всесвітньої історії.

Українську військову історію треба ввести до розділу всесвітньої військової історії.

¹Жилин П.А. История военная // Советская военная энциклопедия. - М., 1977. - Т.3 - С.627-630; Шанковський Л. Нарис української военної історіографії // Український історик. - 1970. - Ч.4(28). - С.67-68, 71.

²Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. - К., 1970. - Т.1. - С.428.

³Петлюра С.В. Лист до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка // Петлюра С.В. Статті. - К., 1993. - С.22.

⁴Климов К. Перший військово-історичний часопис в Україні // Військово-історичний

- альманах. - К., 2001. - Ч.2. - С.138-150.
- ⁵Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Російська воєнна історіографія і українська воєнна історія // Український історик. - К., 1971. - Ч.1-2. - С.58-69.
- ⁶Сорок четвертая Киевская дивизия: История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. - К., 1923.
- ⁷Козлов В.А., Куроленко И.А. // Дозорные западных рубежей: Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного пограничного округа. - К., 1972.
- ⁸Петров В.І. З історії боротьби трудящих України проти буржуазно-націоналістичної Директорії інтервенції Антанти (листопад 1918 - травень 1919 р.) // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. - К., 1973.
- ⁹Голованов Н.Я. Житомирское Краснознаменное имени Ленинского комсомола: История Житомирского высшего командного Краснознаменного училища радиоэлектронники противовоздушной обороны имени Ленинского комсомола. - Москва, 1977; Сумское высшее артиллерийское командное дважды Краснознаменное училище имени М.В.Фрунзе. 1918-1988: Краткий исторический очерк. - Сумы, 1988.
- ¹⁰Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: В 3-х т. - К., 1967-1968.
- ¹¹Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - К., 1977-1979, численні "Нариси історії" обласних партійних організацій УРСР тощо.
- ¹²Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво: Історичний нарис. - К., 1961.
- ¹³Капустянський М. Похід українських армій на Київ - Одесу в 1919 році: В 2 кн. - Львів, 1921-1922.
- ¹⁴Він же. Похід українських армій на Київ - Одесу у 1919 р. - Мюнхен, 1946.
- ¹⁵Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. - Львів, 1991.
- ¹⁶Попередником його слід вважати видавництво "На варгі" (Харків - Київ, 1930-1938), що випускало українською мовою спеціальну й популярну літературу з військової справи.
- ¹⁷Литвин С. "Наш журнал - пролом у глухій стіні байдужості до воєнно-історичної науки" // Воєнна історія. - К., 2002. - №1. - С.15.
- ¹⁸Лозенко Л. Українські військові архіви: Відібрана спадщина // Пам'ятки України. - К., 1994. - Ч.4-6. - С.109-115.
- ¹⁹Шанковський Л. Джерела військознавства // Українська армія в боротьбі за державність. - Мюнхен, 1958. - С.264.
- ²⁰Шпилинський О. За державність // Армія в перспективі історії нації. - К., 1930. - 362с.
- ²¹Шанковський Л. Джерела військознавства. - К., 1962. - С.264.
- ²²Петлюра С.В. Табор (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) // Петлюра С.В. Стагті. - К., 1993. - С.300.
- ²³Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. - К., 1994. - Кн.1. - С.7.
- ²⁴Бехайм В. Енциклопедия оружия // Пер. с нем. - СПб., 1995. - С.6.
- ²⁵Еволюция военного искусства: этапы, тенденции, принципы. - М., 1987. - С.18-19.
- ²⁶Петлюра С.В. Табор - С.280-282.
- ²⁷Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Сохань П.В., Ульяновський В.І., Кіржаєв С. М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - К., 1993. - С.296-313.

The examination of the development of the military-historical science in Ukraine, its object, aim are given. The necessity of inclusion of Ukrainian military history into the World Military History is proved.

Отримано 21.06.2006.